

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**STEPAN ŞAUMYAN'IN BAKÜ'DEKİ
UYGULAMALARI (1917-1918)**

**KHADIJA HUSEYNOVA
2501201864**

**TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ MUSTAFA TANRIVERDİ**

İSTANBUL–2022

ÖZ
STEPAN ŞAUMYAN'IN BAKÜ'DEKİ UYGULAMALARI
(1917-1918)

Hatice HÜSEYNOVA

Azerbaycan, XIX. yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya'ya açılması sonucu Rusya'nın sömürgesi haline gelmiştir. Devam eden tarihsel süreçte 1917 yılında Rusya'da baş gösteren devrimlerin siyasi çalkantıları Güney Kafkasya'da siyasi durumu değiştirerek Kafkasya'yı kontrol etme girişimlerini arttırmıştır.

Bolşevik Rejimi tarafından Bakü'de Sovyet yönetimi kurulmuş ve Bakü Halk Komiserleri Konsey'i oluşturularak başına Ermeni asıllı Stepan Şaumyan getirilmiştir. Kamulaştırma politikasını uygulayan Şaumyan, Bakü petrolünün Rusya'ya sorunsuz aktarılmasını sağlamaya çalışmıştır. Azerbaycan'ın önde gelen temsilcileri, gerçek siyasi hedefler için savaşılmaya başlamış, Şaumyan'a karşı Güney Kafkasya hükümetiyle birlikte hareket etmiştir. Şaumyan, iktidarı kaybetmemek için Taşnaklarla beraber hareket ederek Müslümanlar üzerinde katliamlar gerçekleştirmiştir. Osmanlı Devleti, Azerbaycan Türklerinden gelen yardım çağrılarını üzerine Kafkas İslam Ordusu'nu kurmuştur. Stepan Şaumyan önderliğindeki Bolşevik Ermeni silahlı kuvvetlerine karşı savaşan Türk ordusu, Bakü'yü Bolşeviklerden kurtarmış ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü sağlamıştır.

Bu tez, Stepan Şaumyan'ın 1917-1918 yılları arasındaki devrimci hareketteki rolünü, BHKK liderliğindeki uygulamalarını, Bolşevik politikasının Azerbaycan'ın siyasi yaşamındaki etkisini ana kaynaklar ışığında değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Bakü, Rusya, Stepan Şaumyan, Güney Kafkasya, Kafkas İslam Ordusu.

ABSTRACT
THE ACTIVITIES OF STEPAN SHAUMYAN IN BAKU
(1917-1918)

Khadija HUSEYNOVA

Azerbaijan at the beginning of the 19th century became a colony of Russia as a result of entering Russian Empire to the Caucasus. In the ongoing historical process, the political turmoil of the Revolutions that broke out in Russia in 1917, changed the political situation in the South Caucasus and intensified the attempts to control the Caucasus. A Soviet was established in Baku by the Bolsheviks and the Baku Council of People's Commissars was formed and Stepan Shaumyan was appointed as a head. Shaumyan who implemented the expropriation policy tried to ensure the smooth flow of Baku oil to Russia. Leading representatives of Azerbaijan started to fight for real political goals and acted together with the South Caucasus government against Shaumyan. Shaumyan acted together with the Dashnaks in order not to lose the power and carried out massacres against the Muslims. The Ottoman state upon calls for help from Azerbaijani Turks established the Caucasian Islamic Army. The Turkish army, fighting against the Bolshevik-Armenian armed forces led by Shaumyan, liberated Baku from the Bolsheviks and ensured the territorial integrity of Azerbaijan.

This thesis aimed to evaluate the role of Stephan Shaumyan in the revolutionary movement and his activities under the leadership of the BCPC between 1917-1918, Bolshevik policy and its effect on the political life of Azerbaijan in the light of main sources.

Key Words: Baku, Russia, Stepan Shaumyan, South Caucasus, Islamic Army of the Caucasus

ÖNSÖZ

Stepan Şaumyan'ın Bakü'deki Uygulamaları (1917-1918) adlı Yüksek Lisans tezimizde Şaumyan'ın Bakü'deki faaliyetlerinin, Azerbaycan ve Güney Kafkasya'daki siyasi gelişmeler üzerindeki etkisinin ortaya çıkarılması amaçlandı. XX. yüzyılın başları Azerbaycan tarihinde Rus Devrimi'nin etkisiyle özgürlük mücadelesinin yaygınlaştığı bir dönem olarak özel bir yere sahiptir. 1917-1918'de Rusya, BHKK aracılığıyla Azerbaycan'da sömürge politikasını uygulamaya çalışmıştır. Stepan Şaumyan, RSFSC HKK tarafından BHKK Başkanı ve Kafkaslar Olağanüstü Komiseri olarak atanmıştı. Bu dönemin siyasi gelişmeleri ve Stepan Şaumyan'ın hayatı, Sovyet döneminde yayınlanan bir dizi bilimsel çalışmalarda ve monografilerde ele alınmıştır. Şaumyan'ın faaliyetleri Ermeni ve Rus yazarların çalışmalarında vatanseverlik örneği olarak gösterilmiş, sosyalizm ideolojisi uğruna ölen büyük bir şahsiyet gibi önemli bir yere konulmuştur. Onun Bakü'deki faaliyetleri, emekçilerin mutluluğu için çalışan kusursuz bir figür olarak görülüyordu. Stepan Şaumyan, sosyalist toplumun kurucularından biri olarak değerlendirilmiş, işlediği suçlar bir şekilde aklanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın temel amacı, objektif bir bakış açısıyla, Şaumyan'ın etnik kimliğine bakılmaksızın, devrimci hareketteki rolünü aydınlatmak, Bakü Komünü liderliğindeki uygulamalarını, Bolşevik politikasının gerçek doğasını ve Azerbaycan'ın siyasi yaşamındaki etkisini bilimsel olarak göstermeye çalışmaktır. Çalışmada Bakü arşivlerindeki belgeler, Şaumyan tarafından yazılan yazılar, parti belgeleri, o dönemin süreli yayınları ve bu konudaki bilimsel çalışmalardan istifade edilmiştir. Tezin yazılmasında kullandığımız kaynaklar Şaumyan'ın yaşamı ve faaliyetleri, yaşadığı dönemin tarihsel analizi açısından zengin bir içerik sunmaktadır. Bu nedenle bu kaynakların Şaumyan'ın Azerbaycan'daki siyasi gelişmelerdeki yeri ve rolünün ele alınmasına katkıda bulunacağını ve iyi bir temel oluşturacağını umut ediyoruz.

Konu Stepan Şaumyan'ın 1917-1918 yıllarında Bakü'deki faaliyetlerini kapsamaktadır. Tezimiz giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tarihsel olayların içeriğini daha iyi anlatmak amacıyla Ermenilerin Azerbaycan'a göç ettirilmesi ve 1917 ihtillaları öncesindeki milli kimliğinin oluşum süreci

değerlendirilmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde Stepan Şaumyan'ın dünya görüşünün nasıl şekillendiği, sosyal demokrasi yönündeki eğilimi, devrimciliğe adım atışı, dönemin olaylarına bakış açısı incelenmiştir. 1917 ihtilallerinin Azerbaycan'a etkileri, Şaumyan'ın bu dönemdeki çalışmaları ve iktidardaki gücünü tesis etmek için Bakü'deki faaliyetlerinin ortaya konulması hedeflendi. İkinci bölümde Güney Kafkasya'daki siyasi durum değerlendirildi. Türkiye'nin Kafkasya hükümetleriyle barış çabaları, Trabzon ve Batum Konferansları üzerinde durularak bağımsızlığının ilanı üzerindeki etkileri yansıtılmaya çalışıldı. Bolşevik Taşnak birliklerinin yaptığı katliamlar ayrı bir başlık altında objektif bir şekilde analiz edildi. Üçüncü bölümde BHKK'nın kurulması ve Stepan Şaumyan'ın Bakü'deki kamulaştırma politikası üzerinde durularak uygulamalarının içeriğine ve Bakü petrolünün önemine dikkat çekilmeye çalışıldı. Bakü'yü Bolşevik işgalinden kurtarmak için Kafkas İslam Ordusu'nun mücadelesi ve siyasi gelişmelere etkisi değerlendirildi. Bakü Komunü'nün çöküşü ve Şaumyan'ın ölümüne de yer vererek ölümü üzerindeki muallak düşüncelere açıklık getirilmesine dikkat edilmiştir.

Çalışmayı hazırlarken, değerli fikirleriyle çalışmama farklı açılardan bakmamı sağlayan, bilgi birikimiyle bana yardımcı olan, öğrencisi olmaktan gurur duyduğum değerli Danışman Hocam Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tanrıverdi'ye sonsuz teşekkürü borç bilirim. Ayrıca çalışma sürecinde bana yardımlarını esirgemeyen kıymetli çalışma arkadaşlarım Necati Konuklu'ya ve Günel Süleymanova'ya teşekkür ederim.

Hatice HÜSEYNOVA
İSTANBUL, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR LİSTESİ.....	VIII
RESİMLER LİSTESİ.....	IX
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

STEPAN ŞAUMYAN'IN HAYATI VE İHTİLALLER DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ

A. Şaumyan'ın Gençlik Dönemi.....	10
1.Sosyal Demokrasi İzinde.....	13
2.Devrime Kadar Bakü'deki Faaliyetleri.....	18
B. 1917 Şubat Devrimi ve Bakü'deki Yansımaları.....	21
C. 1917 Ekim Devrimi ve Bakü'deki Yansımaları.....	26

İKİNCİ BÖLÜM

GÜNEY KAFKASYA'NIN SİYASİ DURUMU VE MART KATLİAMLARI

A. Şaumyan'ın Güney Kafkasya Hükümetine Karşı Hakimiyet Mücadelesi.....	31
B. Türkiye'nin Barış Çabaları: Trabzon Konferansı.....	38
C. Mart Katliamlarına Hazırlık.....	41
1. Bakü'de Yapılan Katliamlar.....	44
2. Şaumyan'ın Katliamlardaki Rolü.....	47
D. Batum Konferansı ve Bağımsızlığın İlanı.....	50

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAKÜ KOMÜNÜ'NÜN FAALİYETLERİ VE ÇÖKÜŞÜ

A. Bakü Halk Komiserleri Konseyi'nin Kurulması.....	54
1. Şaumyan'ın Sosyalist Uygulamaları, Kamulaştırma Politikası.....	56
2. Petrol Sanayisinin Kamulaştırılması.....	59
B. Batum Anlaşması.....	63
C. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü için Mücadelesi.....	66
1. Bakü'deki Siyasi Durum ve Petrol Faktörü.....	71
2. Bakü Komünü'nün Düşüşü.....	75
3. Bakü'nün Kurtuluşu.....	77
D. Şaumyan'ın Ölümü.....	81
SONUÇ.....	87
KAYNAKÇA.....	90
EKLER.....	100

KISALTMALAR LİSTESİ

AKAK : Aktı Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiey

AMBAA : Azərbaycan Milli Bİlimler Akademisi Arşivi

ARDA : Azərbaycan Respublikası Devlet Arşivi

ARPIİİSSA : Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşler İdaresi İctimai Siyasi Senetler Arşivi

BHEK : Bakü Halk Ekonomi Konseyi

BHKK : Bakü Halk Komiserleri Konseyi

bkz : bakınız

d : delo

gg : godı

HKK : Halk Komiserleri Konseyi

o : opis

OZAKOM : Osobıy Zakavkazskiy Komitet

RKP : Rusya Kominist Partisi

RSDİP : Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi

RSFSC : Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti

s : sayfa

RESİMLER LİSTESİ

Resim-1 Şaumyan Riga'da Marksist Derneğinde (1901).....	s.14
Resim-2 Şaumyan'ın Bakü jandarmasındaki sabıka kaydına dair belge(1911).....	s.20
Resim-3 Bakü'de Ermenilerin yaptığı vahşetler.....	s.48
Resim-4 Bakü Halk Komiserleri Konseyi'nin binası.....	s.58

GİRİŞ

A. ERMENİLERİN KAFKASYA'YA İSKANI

Kafkasya, doğal kaynakları ve jeopolitik konumuyla Rusya'nın ekonomik ve siyasi çıkarları açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. XVIII. yüzyıldan itibaren Kafkasya'yı ele geçirmek için mücadeleye başlayan Rus İmparatorluğu, Rusya-İran (1826-1828) ve Osmanlı-Rus(1828-1829) savaşlarının başarılı bir şekilde sona ermesiyle Güney Kafkasya'da etkin bir güce dönüştü. Kafkasya'da sömürge politikasını uygulamaya çalışan Rusya, güneye doğru yayılmaktaki amaçlarına ulaşmak için Ermenileri kullanma niyetindeydi. Ermenileri Azerbaycan'a iskan etmekle uzun yıllar savaştığı Osmanlı ve İran'la kendi sınırları arasında Ermenilerin yaşadığı "*Tampon bölge*" kurarak kendi gücünü pekiştirecekti.

Ermenilerin başta Kuzey Azerbaycan olmak üzere Kafkasya'ya kitlesel ve organize göçü, Rus İmparatorluğu ve İran Devleti arasında 10 Şubat 1828'de imzalanan *Türkmençay Antlaşması*'yla gerçekleştirilmiştir. Antlaşmanın 15. Maddesine göre İran'daki Ermeni nüfusuna Rus sınırlarına geçme ve Rus vatandaşlığını kabul etme hakkı verildi. Tebriz, Marağa, Salmas, Hoy, Urmiye'da yaşayan Ermeni nüfusu Güney Kafkasya sınırlarına iskan edildi. Rusya onları çoğunlukla Revan, Nahçıvan ve Karabağ topraklarına yerleştirdi.¹ 21 Mart 1828'de I. Nikolay tarafından yayımlanan fermanla Revan ve Nahçıvan Hanlıkları bundan sonra Rusya'nın dahilinde "*Ermeni vilayeti*" (*Armyanskaya Oblast*) gibi tanınacak, bölgenin düzeni ve kontrolü için hükümet gerekli tedbirleri alacaktı.² "*Ermeni vilayeti*" teşkil edilirken bu bölgedeki 1111 köyden yalnız 62'si Ermeni köyüydü.³ İran'dan göçün teşkili Ermeni asıllı Rus Albayı H.Y.Lazareve* havale edilmişti. Göç edecek Ermenilere kendilerinin seçecekleri yerlerde– Revan'da, Nahçıvan'da, Karabağ'da bol mahsüllü toprak alacağı, altı yıl vergilerden muaf

¹ **Sobraniye Aktov, Otnosyaşhsya k Obozreniyu İstorii Armyanskovo Naroda**, Cilt: II, Moskva 1838, s.157.

² **Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii**, Cilt: III, Sankt-Peterburg 1830, s. 273; **Sobraniye Aktov, Otnosyaşhsya k Obozreniyu İstorii Armyanskovo Naroda**, Cilt: I, s. 55.

³ Budag Budagov, Giyasettin Geybullayev, **Ermenistan'da Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lüğatı**, Bakü, Oğuz Eli, 1998, s.6.

* H. Y. Lazarev ünlü Lazarevler ailesinin üyesidir.

tutulacağı, İran'da bıraktıkları mal mülklerinin hesabının ödeneceği, yoksullara yardım edileceği bildiriliyordu.⁴ Lazarev üç buçuk ayda Kafkasya'ya 8249 aile, yani 41.245 kişi yerleştirdi.⁵

Kafkasya Arkeoloji Komisyonu'nun (AKAK) belgelerinde 2 Eylül 1829'da imzalanan *Edirne Antlaşması*'yla Osmanlı İmparatorluğu'ndan 14000 Ermeni ailesinin Güney Kafkasya'ya göç ettiği bilgisi yer almaktadır.⁶ General Pankratyev'in nezaretinde yürütülen göçürmede Osmanlı'nın doğu vilayetlerinden yaklaşık olarak 100.000 civarında Ermeni nüfusunun göç ettirildiği tahmin edilmektedir.⁷

Beyazıt şehrinden 1143 aile, Beyazıt sancağı çevresinden ise 2000 Ermeni ailesi Ermeni vilayeti ve Karabağ'a iskan edildi.⁸

Ermeni asıllı yazar George Bournoutiyan'ın Revan Hanlığı'ndaki nüfus değişimiyle ilgili Rus ve İran kaynaklarındaki verilere dayanarak yaptığı çalışmanın sonuçlarına göre Revan Hanlığı'ndaki Müslüman nüfusun tahminen 26.000'i (%30) ölmüş veya göç etmişti. Tarihçi 1832'de Revan'a 45.000 Ermeninin yeniden göç ettiğini belirterek onların burada nüfus çoğunluğunu teşkil etmesinin, 1855-1856 ve 1877-1878 Rus-Türk muharebelerinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndan göçürülen Ermenilerin Revan'a yerleştirilmesiyle gerçekleştiği kanaatine varmıştır. Bu tarihten itibaren Ermeniler, Rusya sayesinde bu bölgede çoğunluk oluşturmaya başlamıştır.⁹

Çarlık Rusyası memuru N.İ.Şavrov'un Ermenilerin göçü hakkında verdiği bilgilere göre 1896'da Ermeni nüfusu 900 bine, 1907'de ise 1 milyon 300 bine ulaşmıştı ki bunların 1 milyonu yerli olmayıp Rusya tarafından bu topraklara iskan edilmişti.¹⁰

⁴ Kemal Beydilli, **1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 373; **Akti Kavkazskoy Arheografičeskoy Komissiey (bundan sonra: AKAK)**, Cilt: VII, Tiflis 1878, s.III.

⁵ Beydilli, **1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşında.**, s. 407.

⁶ **AKAK.**, Cilt: VII, Tiflis 1878, s. III.

⁷ Beydilli, **A. g. e.**, s. 406-407.

⁸ Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, **Rusya'nın Kafkasya Siyaseti General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2021, s. 198.

⁹ Mustafa Tanrıverdi, "Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya'da Ermenileri İskan Politikası Ve Türklerin Göçü," **Yeni Türkiye**, Sayı: 61, Kış 2014, s. 941.

¹⁰ N. N. Şavrov, **Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazye. Predstoyaşaya Rasprodaja Mugani İnorodsam**, Sankt-Peterburg 1911, s. 63-64.

XIX.yüzyılın sonlarından itibaren "*Ermeni Meselesi*"nin (*Armyanskiy vopros*) ortaya çıkmasıyla birlikte bazı Ermeni milliyetçi teşkilatları da oluşum sürecindeydi. Bu partiler içerisinde 1890'da kurulan *Taşnaksütyun Partisi* Ermeni kitlelerini etkileme mücadelesinde ön sıralarda yer aldı. Partinin kurulmasından kısa süre sonra Bakü, Elizavetpol ve başka bölgelerde şubeleri kuruldu.¹¹

Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin silahlı mücadeleye başlaması gerektiğine inanan Taşnakların teşvikiyle 1894'te Sason'da, 1895'de Van'da silahlı eylemler gerçekleştirilmiştir.¹² Van İsyanı bastırıldıktan sonra Güney Kafkasya'ya Osmanlı topraklarından 10.000 Ermeni gelmiştir.¹³ I.Dünya Savaşı sırasında Rus birliklerinin 1915'te Van'dan geri çekilmesi sırasında 200.000 Ermeni orduyla birlikte gitmiş, bazıları Güney Kafkasya'da, çoğunlukla Revan eyaletine yerleşmişti.¹⁴ Rusya'nın Kafkasya'daki Naibi Vorontsov-Daşkov XX. yüzyılın başlarında, Ermeni göçmenler ve Taşnaklar arasındaki bağı şu şekilde özetliyordu; "*1901'de Türkiye'den Güney Kafkasya'ya 75000'e kadar Ermeninin göç ettirilmesi iyi sonuçlar doğurmadı... Bu Ermenilerin yarısı Türkiye ile savaşa katılan ve Taşnakların tesiri altına giren genç haydutlardı...Böylece Rusya sınırlarında Taşnaksütyun'un etkinliği artmaya başladı.*"¹⁵

XIX. yüzyılın 4. çeyreğinden itibaren Bakü'de petrol sanayisi yükselişe geçmiş ve şehir yabancı yatırımcıların ilgi odağına dönüşmüştü. Gelişmelerin farkında olan Rusya, ticaretten anlayan Ermenileri bu işle ilgilenmesi için Bakü'ye yerleştirmeye başlamıştı. İskan edilen Ermeniler artık Rusya'nın tebaası gibi siyasi ve ekonomik gelişmelerde önemli rol üstlenmeye başlamışlardı. Ermeni aileleri önemli ticari konumlarda yer alarak siyasi gelişmelere de etki ediyordu. 1851'de şehirdeki 7431 kişilik hanenin 405'i Ermeniydi. Daha sonra Ermeni nüfusu hızla yükseldi. 1886'da şehirde 37.530 Türk,

¹¹ İrada Bagirova, *Politiçeskiye Partii i Organizatsii Azerbaydjana v Naçale XX Veka (1900-1917)*, Baku, Elm, s. 213.

¹² Mustafa Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası'nda Tiflis vilayeti (1846 -1914)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2019, s. 221-222.

¹³ Xadjar Verdıeva, Rauf Guseinzade , *Rodoslavnaya Armyan i İh Migratsiya na Kavkaz s Balkan*, Baku, Elm, 2003, s.24-25.

¹⁴ *Kavkazskiy Etnografiçeskiy Sbornik.*, s.12.

¹⁵ *Azerbaycan Respublikası Prezidenti İşler İdaresi İctimai Siyasi Senetler Arşivi (Bundan Sonra ARPİİİSSA)*, Fond 276, op. 8, d. 265, s.12.

24.490 Ermeni, 1897'de 46.255 Türk, 29.099 Ermeni, 1914'te ise 101.803 Müslüman (Türk, Fars, Lezgi) ve 57.040 Ermeni yaşamaktaydı.¹⁶

Ermeni aileler tütüncülük, şarapçılık ve balık işletmeciliği gibi karlı işletmelerin de sahibi olmuşlardı. XX. yüzyılın başlarında Bakü'de 115 endüstri firmasının %29'u Ermenilerin, %18'i ise Müslümanlarındı. Petrol endüstrisinde büyük oranda paya sahip olan Mantaşev, Mirzoyev, Mailov gibi Ermeni ailelerin 55 orta ve büyük işletmeleri vardı. Buna kıyasla Müslümanlar sadece 49 küçük işletme sahibiydi.¹⁷

Zengin Ermeni ailelerin bazıları Taşnakları finanse ediyorlardı. 5 Şubat 1903'te Tiflis Guberniyası (vilayet) jandarmasının raporlarında vilayet içinde hükümet karşıtı faaliyetlerde bulunan ve "*Ermeni meselesi*" ile uğraşan gizli Ermeni gruplarının bulunduğu bildiriliyordu.¹⁸

Rusya'nın Ermenileri iskan politikası güneye doğru genişlemesini sağlamakla birlikte, çatışan çıkarlar, etnik ve kültürel ayrımcılık Ermeniler ve Müslümanlar arasında sorunların giderek derinleşmesine zemin hazırlamıştır.

B. 1917 İHTİLALLERİ ÖNCESİNDEKİ SİYASİ GELİŞMELER

1. Türk- Ermeni Çatışmaları

Belirttiğimiz gibi Van Ayaklanması'nın bastırılmasından sonra aralarında pek çok isyancının da bulunduğu on binlerce Ermeni göçmen Rusya'ya, Güney Kafkasya'ya akın etti. Daha sonrasında onlar imparatorluk içinde özellikle Güney Kafkasya'da huzursuzluk çıkarmaya başladılar.¹⁹ Hükümet Ermenilerin ayrılıkçı hareketlerini engellemek için ilk adımları atmaya başladı. Gazetelerinin kapatılmasıyla başlayan politika, 12 Haziran 1903 tarihinde kiliseye kadar uzandı. Ermeni Kilise mallarına el konuldu.²⁰ Kilise mallarına el konulması Taşnakların Kafkasya'da siyasi gücünün

¹⁶ Mustafa Tanrıverdi, "Bakü'de Şubat 1905 Olayları ve Yansımaları," *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 121, Kış 2015, s. 97.

¹⁷ Tadeusz Swietochovski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, İstanbul, Bağlam, 1988, s.67.

¹⁸ *ARPIİSSA*, Fond 276, op. 8, d. 35, s.1.

¹⁹ *ARPIİSSA*, Fond 276, op. 8, d. 265, s. 12.

²⁰ Mustafa Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası'nda Tiflis.*, s. 240- 241.

artmasına neden oldu.²¹ 1904'te Viyana'da yapılan kongreden sonra Taşnaklar Kafkasya'daki faaliyetlerini genişleterek Rus hükümetine karşı tedbirler almaya başladılar.²² I. Rus Devrimi arefesinde Taşnakların artık Güney Kafkasya'da silah depoları bulunuyordu. Ancak ana cephanelik Bakü'deydi ve buraya İran'dan Culfa ve Yevlah yoluyla taşınıyordu.²³

1905-1907 arasında Taşnak silahlı kuvvetlerinin sayısı 100.000'e ulaşmıştı.²⁴

Bakü'deki Bayıl Hapishanesi'nde 1905'te esir bir Müslümanın Ermeni bir gardiyan tarafından öldürülmesi Müslüman ve Ermeniler arasında 6-10 Şubat'ta ilk çatışmalara yol açtı. Sanayi, fabrika ve mağazaları tahrip etmekle beraber, silahlı saldırılarda binden fazla kişi hayatını kaybetti.²⁵ Tarihçi Mustafa Tanrıverdi'nin *Kafkas* gazetesinin 14 Şubat 1905 tarihli sayısına dayanarak verdiği bilgilere göre, Müslüman ve Ermeni dini liderlerinin uzlaşma çabalarının ardından Bakü halkı normal hayatlarına dönmeye başladı.²⁶ 1905 Şubat Olayları'ndan sonra Ermeni çeteleri, Bakü'deki sosyo-politik durumu yeniden kötüleştirmek için Bakü'de Yüzbaşı Mehmetbeyov'a karşı suikast düzenlediler.²⁷

Rusya olayların şiddetlenmesinden endişe duyarak Güney Kafkasya'da barışı yeniden sağlamak için Kont Vorontsov-Daşkov'u buraya Naib olarak atadı. Daşkov 1905'te göreve başladıktan sonra, kilise mülkünün iadesine ilişkin kararnameyi onayladı.²⁸

Terör eylemlerine devam eden Taşnaklar 11 Mayıs 1905'te Taşnaksütyun Bakü Merkez Komitesi'nin kararıyla Bakü Valisi Nakaşidze'ye karşı suikast düzenledi.

²¹ **ARPiİİSSA**, Fond 276, op. 8, d. 265, s. 12.

²² Daşnaki iz Materialov Departamenta Politsii. Baku 1990, s.8.

²³ **ARPiİİSSA**, Fond 276, op. 8, d. 37a, s. 40.

²⁴ **ARPiİİSSA**, Fond 276, op.8, d.259, s.75; **ARPiİİSSA** Fond.276,op.8.d.265, s.60.

²⁵ S. M. İsxakov, **Pervaya Russkaya Revalyutsiya i Musulmane Rossiyskoy İmperii**, Moskva, Mısl , 2007, s.150

²⁶ Mustafa Tanrıverdi, "Bakü'de Şubat 1905 Olayları ve Yansımaları," **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 121, Kış 2015, s.100-101.

²⁷ **ARPiİİSSA**, Fond 276, op. 8, d. 61, s.77.

²⁸ Mustafa Tanrıverdi, **Çarlık Rusyası'nda Tiflis.**, s. 245.

Teröristler Valilik heyetini bombalayarak Vali dışında iki Türk tüccarı ve bir polisi öldürdüler.²⁹

1904-1906'da Taşnaklar tarafından öldürülen devlet görevlileri arasında Nakaşidze dışında, Elizavetpol Vali Yardımcısı Andreev³⁰, Şuşa şehrinin polis müdürü Albay Saharov³¹, Şuşa vergi müfettişi Şerbakov,³² icra memurları Cavakhov ve Şumakeviç, sınır Albayı Bukov³³, Taşnak terörünün kurbanları arasındaydı.

Olaylar daha sonra şehirden taşraya sıçramıştır. Ağustos 1905'te Elizavetpol Valisi Kafkas Emniyet Müdürü'ne Tatarların (Müslümanların) Ermenilerden oluşan çetelerin örgütlenmesinden ciddi endişe duyduklarını belirten bir mektup yazdı; *"Ermeniler yurtdışından silah alıyorlar. Bu tür silahlı gruplar oluşturulursa, Müslümanların çoğunlukta olduğu Elizavetpol guberniyasında çatışmaların çıkmasını kışkırtacaklar. Bütün bunlar korkunç sonuçlara yol açabilir."*³⁴

Şubat ayında Bakü'de yaşanan çatışmaların ardından Ağustos ayında da çarpışmalar olmuş ve bu durum petrol madenlerinin zarar görmesine sebep olmuştur. 22 Ekim 1905'te Bakü polis şefinin raporunda Bakü'deki ayaklanmalara Mirzabeyov'un evinden, bir Ermeni tarafından, Aleksandr Nevski Kilisesi yakınında gösteri için toplanan Bakü işçilerine atılan bombanın yol açtığı belirtiliyordu.³⁵

Şubat 1906'da Tiflis'te Vorontsov-Daşkov başkanlığında *Türk-Ermeni Barış Konferansı* düzenlendi. Konferansta Türk-Müslümanları Ahmet Ağaoğlu, Ali Merdan Topçubaşı, Adil Han Ziyathanov temsil ediyordu.³⁶ Müslüman temsilciler, Taşnaksütyun liderliğindeki Ermeni örgütlerini katliamları ve ayaklanmaları kışkırtmakla suçladılar. Vorontsov-Daşkov başkanlığında yapılan toplantı sonrasında Ermeni teröristlerine direnebilecek bir Müslüman örgüt oluşturma kararı alındı ve Ağaoğlu Ahmet Bey liderliğinde Difai Partisi kuruldu.

²⁹ **ARPIIISSA**, Fond 276, op. 8, d. 110, s. 1.

³⁰ **ARPIIISSA**, Fond 276, op.8, d. 61, s. 16.

³¹ **ARPIIISSA**, Fond 276, op. 8, d. 334.s.18-19.

³² **ARPIIISSA**, Fond 276, op. 8, d. 61, s.60.

³³ **ARPIIISSA**, Fond 276, op. 8, d. 249, s. 4.

³⁴ **ARPIIISSA**, Fond 276, op. 8. d. 571.s. 26.

³⁵ **ARPIIISSA**, Fond 276, op. 8, d. 571, s.20.

³⁶ Tanrıverdi, **Çarlık Rusyası'nda Tiflis.**, s. 232.

Bakü ve diğer bölgelerde cereyan eden olaylar Taşnakların siyasi hedefleri çerçevesinde gerçekleştirilmişti. Kafkasya'da silahlandırılan Ermeni çeteleri Osmanlı sınırları içindeki Ermeni örgütlerine de yardım ediyordu. Gelişen olaylar Ermenilerin Türkiye, İran ve Kafkasya'da kurulması düşünülen kantonlarının ön ayaklarıydı.³⁷ 1905-1906'daki bu çatışmalar her iki halkın hafızasında derin izler bıraktı ve yeni şiddet olaylarına bahane olarak kullanıldı. Difai gibi partiler ise Azerbaycan siyasi partilerinin kurulmasına zemin hazırlayarak halkın örgütlenmesinde önemli rol üstlendiler.

2. Ulusal Harekette Uyanış

XX. yüzyılın başlarında Çar'ın sınırsız ve mutlak güce sahip olduğu Rusya'da burjuvazinin yürüttüğü siyaset nedeniyle emekçilerin durumunun oldukça ağırlaşması, durmadan artan işçi ve köylü hareketi, I. Rus Devrimi için zemin hazırlamış, Rus-Japon savaşı bu durumu daha da körüklemiştir. 3 Ocak 1905'te Putilov Fabrikası'nda başlayan işçi grevi kısa sürede proleteryanın genel grevi haline geldi. Ocak olayları I. Rus Devriminin başlangıcı oldu. Çok uluslu Kafkasya da bu devrimin dışında kalamadı. Her yerde grevler ve ayaklanmalar başladı.

XX. yüzyılın başlarında işçiler petrol patlamasının getirdiği ağır iş yükü sonucu zor koşullar altında çalışmaya mecbur ediliyordu. Devrim arifesinde özellikle Bakü'de birçok yerde grevler oldu ve 1904'te Rus işçi hareketi tarihindeki ilk örgütlü hareket 30 Aralık'ta petrol sanayicileri ile işçiler arasında ilk işçi sözleşmesinin imzalanmasıyla sonuçlandı. Sözleşmeye göre, işçiler çalışma saatlerinden, izin günleri ve güvenliğe kadar belirli haklar elde ettiler.³⁸ Devrim sırasında Bakü'deki işçilerin mücadelesinin örgütlenmesinde ve önderliğinde işçiler arasında propaganda yapan Bolşevikler³⁹ önemli rol oynamıştır.

Siyasi uyanışın başlamasıyla birlikte Müslümanlar çeşitli parti ve topluluklara katılmaya başladılar. Bu dönem, liberal düşünceli entelektüellerin önemli bir kısmının

³⁷ Tanrıverdi, **A.g.e.**, s. 202.

³⁸ Zulfali İbragimov, **Revalyutsiya 1905-1907 gg v Azerbaydjane**, Baku, Azernesr, 1955, s.80-81

³⁹ RSDİP'si 1903'te fikir ayrılıklarının başlaması ile Bolşevikler ve Menşevikler olarak parçalandıktan sonra, 1912'de Prag'da yapılan kongreden sonra kesin olarak ayrılmıştır. Mirze Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Ankara, Azerbaycan Kültür derneği, 1991, s. 11.

devrimci faaliyete katılımı ile karakterize ediliyordu. Bolşeviklerin etkisi altında, 1904'te birkaç Azerbaycanlı aydın *Rus Sosyal Demokrat Partisi'ne* bağlı ve Bolşeviklerin egemen olduğu *Hümmet* Partisi'ni kurdu. Partinin ilk yıllarında Stalin, Çaparidze, Şaumyan gibi iki Gürcü ve bir Ermeni, Müslüman partisinin önde gelen temsilcileri arasındaydı. İlk başta, Hümmet'in Müslümanlar arasındaki etkisi çok azdı. Partinin amacı, Azerbaycan toplumunda sosyal demokrat fikirleri yaymak ve ifade, basın, vicdan, toplanma özgürlüğü gibi hakları savunmaktı.⁴⁰

İhtilalci hareketleri önlemek için 17 Ekim 1905'te Çarlık tarafından yayınlanan *Ekim Manifestosu* ifade, basın, toplanma gibi bir dizi özgürlükler ilan ederek meşruti bir idare için ortam hazırladı. Milli basın ve çeşitli cemiyetler insanları bilinçlendirme yolunda önemli rol üstlendiler.

Halkın ulus bilincinin ve siyasi olgunluğunun artması, ulusal bir programın geliştirilmesi için fırsatlar yarattı. Kafkasya'nın Müslüman nüfusundan, Rus Bakanlar Kurulu'na program niteliğindeki ilk dilekçe, Nisan 1905'te Ali Merdan Topçubaşı⁴¹ tarafından yazıldı. Burada ulusal hareketin gelişiminin ilk aşamasının ana hedefleri yansıtılmaktaydı. Başvuru aslında Kafkasya ve Azerbaycan'ın mevzuat temelinde yeniden inşası için ilk ulusal belgeydi. Burada işçi ve köylülerin sorunlarının yanı sıra vicdan, ifade, basın, toplanma ve örgütlenme, ana dilde eğitim gibi Müslümanların demokratik gereksinimlerine değinildi.⁴² Topçubaşı liderliğindeki liberal fikirli aydınlar, imparatorluğun diğer bölgelerindeki Müslümanlarla sıcak ilişkiler kurmaya çalıştılar. Çünkü birleşik bir parti oluşturarak birlikte savaşırlarsa hedeflerine daha çabuk ulaşacaklarına inanıyorlardı.⁴³

1905-1907 yıllarında Nijni Novgorod ve St.Petersburg'da Tüm Rusya Müslümanları Kongre'lerinin düzenlenmesi, Rusya İmparatorluğu'nun Müslüman

⁴⁰ Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, New York, Philosophical Library, 1951, s. 20.

⁴¹ Ali Merdan Topçubaşı Azerbaycan'ın önde gelen siyaset ve devlet adamı olmuştur. Rusya'nın Müslüman Türk halklarının ulusal kurtuluş hareketinin liderlerindendi. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucularından biri ve Parlamento başkanı olmuştur.

⁴² Bagirova, *Politiçeskiye Partii i Organizatsii.*, s. 72.

⁴³ İsxakov, *Pervaya Russkaya Revalyutsiya.*, s. 170.

halklarının liderleri arasında işbirliğinin kurulmasına yol açtı. Azerbaycanlı temsilciler bu kongrelerin organizasyonunda aktif rol aldılar. Kongrede belirlenen hedefler şunlardı: Rusya Müslümanlarının tek bir hareket içinde birleştirilmesi, milletlerin oransal temsiline dayalı bir anayasal monarşinin kurulması, Rusya'daki Müslüman halkların hukuki eşitliğinin sağlanması, ayrımcı bütün kanun ve yöntemlerin kaldırılması ve Müslümanların kültürel ve eğitim alanındaki gelişimi.⁴⁴

Azerbaycan halkının siyasi birleşmesinde Ekim 1911'de Mehmet Emin Resulzade tarafından kurulan *Müsavat Partisi* önemli bir rol oynadı. 1912'de Parti, yayınlanan programında kendisine bir dizi önemli görevler belirledi: Müslüman halkları birleştirmek, Müslüman devletlerin bağımsızlığını yeniden tesis etmek, Müslüman halklara maddi ve manevi yardımda bulunmak. Parti, eşitlik, özgürlük ve bağımsızlık ilkelerini ilan etti.⁴⁵

Devam eden süreçte Çarlık rejiminin tüm baskılarına rağmen Müslümanlarda ulus kimliğinin şekillenmesinin önüne geçilemedi ve müteakip süreçte Müslümanların bu arzusu bağımsızlık talepleriyle pekiştirilmiş oldu. 1905-1907'de devrimci hareketin yükselişiyle birlikte liberal düşünceli aydınlar 1917 Şubat Devrimi'ne kadar ulusal hareketin ana siyasi çizgisini belirlediler.

⁴⁴ Aydın Balayev, **Azerbaydjanskoye Natsionalnoye Dvijeniya v 1917-1918 Gg**, Baku, Elm, 1998, s. 25.

⁴⁵ Mirze Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Ankara, Azerbaycan Kültür derneği, 1991, s. 38-39.

BİRİNCİ BÖLÜM

STEPAN ŞAUMYAN'IN HAYATI VE İHTİLALLER DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ

A. Şaumyan'ın Gençlik Dönemi

Stepan Şaumyan, 1(13) Ekim 1878 yılında çoğunlukla Ermenilerin yaşadığı Tiflis'in Avlabar ilçesinde, tüccar bir ailenin ikinci çocuğu olarak doğdu. Stepan Şaumyan, önceleri Şaumov soyadını taşıyordu. Asıl adı ise Gevorgdu. Ermeniler ve komşuları Türklerin çoğunluğu Rus etkisiyle soyisimlerinin sonunu -ov ve -ev ekleriyle değiştirmişlerdir.⁴⁶ 1889'da Stepan, Realnı Okula (lise) kaydoldu. Realnı okuldaki eğitim süresi 1890-1898 yıllarını kapsıyordu. Bu, Şaumyan'ın dünya görüşünün temellerinin atıldığı, devrimci literatürle, özellikle de Marksist düşüncelerle tanıştığı bir dönemdi. Bu dönemde ilgi çekici faktörlerden biri, onun bu dönemde Şaumov soyadını değiştirerek Şaumyan soyadını almasıydı. Bu yıllarda kendisini sosyal demokratlar olarak konumlandırmaya çalışan Taşnaksütyun Partisi'nin programında yer bulan klasik Ermeni militarizmi şekillenmeye başlamıştı. Ermeni gençliğinin önemli bir bölümünü etkileyen milliyetçi dalga, genç Stepan'ın da zihnini etkilemişti. Soyadının sonunun Ermenice -yan ekiyle değiştirmesi, vatanseverlik duygusunun bir ifadesiydi.⁴⁷

Şaumyan birçok dil biliyordu. Tiflis'te doğan Stepan, Gürcüce, Rusca, Ermenice Berlin'de okuduğu dönemde Almanca, Bakü'ye geldikten sonra ise Türkçe öğrenmişti.⁴⁸ Birçok dili bilmesi onun ufku genişletmiş, daha sonraki yaşamında ve faaliyetlerinde büyük etki etti. Realnı Okulun son sınıfında okuduğu zaman Şaumyan'ın Ekaterina Sergeyevna'ya⁴⁹ yazdığı mektuplardan artık hayatın anlamını ve mutluluğu devrimci

⁴⁶ Eldar İsmailov, **Stepan Şaumyan: Obreçenniy na Zabveniye. Portret Legendarnovo Kommunara bez Retuşi**, Baku, Şark-Garp, 2011,

⁴⁷ İsmailov, **A.g.e.**, s.15-16.

⁴⁸ G. S. Akopyan, **Stepan Şaumyan. Jizn i Deyatelnost (1878-1918)**, Moskva, Politizdat, 1973, s. 8.

⁴⁹ Bu yıllarda sık sık Tiflis'in dışına seyahat eden Şaumyan Sovyet döneminde Stepanavan adlandırılan Celaloğlu köyünde Ter-Grigoryan ailesiyle tanıştı. Kız kardeşler Ekaterina ve Elizaveta Sergeyevna ile

hizmette görmeye başladığı anlaşılıyor.⁵⁰ Şaumyan'ın devrimci faaliyetlerinin başlangıcı, yasaklanmış Marksist literatürle tanışmasıyla ilişkiliydi. Rusya'da Marksist propaganda öncüsü *Georgi Valentinoviç Plehanov'un* eserlerini, Marx ve Engels'in *Komünist Parti Manifestosu'nu* okuyan Şaumyan, politik seçimini yavaş yavaş Marksizm doğrultusunda sosyal demokrasi yolunda kullanıyordu. Bazı sosyal demokratlarla tanışmak, Şaumyan'ın dünya görüşünün şekillenmesinde önemli rol oynadı.⁵¹

Stepan Şaumyan 1898'de Realni Okulunu başarılı bir şekilde tamamladı. Şaumyan, polis sorgulamasında Realni Okulunu bitirdikten sonra Riqa Üniversitesinde eğitim aldığını belirtmiştir.⁵² 1900-1902'de Riga'da öğrenciydi. 11 Şubat 1902'de öğrenci ayaklanmalarına karıştığı için üniversiteden kovulmuştur.⁵³ Şaumyan tarafından yazılan ve öğrencilere dağıtılan bir bildiride; "...Biz Riga Politeknik Enstitüsü'nün öğrencisiyiz, sadece öğrenciler de değiliz, köleleştirilmiş bir ülkenin vatandaşları olarak hareket edeceğiz. Sizi işçi kitlelerle birlikte mücadele etmeye çağırıyoruz..." diyordu. Şubat 1902'de St. Petersburg'daki Tüm Rusya Öğrenci Kongresi'nde Riga öğrencilerini temsil eden Şaumyan, öğrencilerin devrimci harekete, siyasi hayata aktif olarak katılmasını savunuyordu. Şaumyan nihayet gelecek hayatının kaderini belirleyecek Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi saflarına katıldı. Böylece yasaklanmış, muhalif siyasi partinin üyesi oldu. Öte yandan Şaumyan sosyal demokrasi saflarına katılarak profesyonel bir devrimci oluyordu.⁵⁴ Başka bir deyişle Rusya'daki siyasi sistemin devrimle değişmesini destekleyenlerin yoluna giriyordu. Şaumyan'ın devrimi destekleyenlerin safına geçmesi 1902'de Ermeni yazar, yayıncı ve öğretmen *Gazaros Agayan'ın* 40. yıldönümündeki çıkışından da açıkça görülmektedir; "...Burjuva vatanseverlik ve özgürlük

arkdaşlık kurdu ,Ekaterina onun gelecekteki eşi olacaktı. Eldar İsmailov, **Stepan Şaumyan: Obreçenniy na Zabveniye.**, s. 16.

⁵⁰ S. G. Şaumyan, **Pisma (1896-1918)**, Erivan, Gosudarstvennoye, 1959, s. 199, 218, 223.

⁵¹ İsmailov, **Stepan Şaumyan.**, s. 28.

⁵² **ARPiİSSA**, Fond 5, op. 1, d. 2.

⁵³ **ARPiİSSA**, Fond 5, op. 1, d. 11, s. 49.

⁵⁴ İsmailov, **A.g.e.**, s. 30.

düşünceleri'nin kalıntıları üzerinde, biz şimdilik sözde kalan kırmızı proleter bayrağını dikeceğiz. Despotizme karşı mücadele! Yaşasın siyasi özgürlük!"⁵⁵

Resim-1 Şaumyan (orta sırada sağdan ikinci) Riga'da Marksist Derneğinde (1901)

Kaynak: Azerbaycan Respublikası Prezidenti İşler İdaresi İctimai Siyasi Senetler Arşivi

Bir grup Ermeni tarafından 1902 yazında *Ermeni Sosyal Demokratlar Birliği* kuruldu.⁵⁶ *Ermeni Sosyal Demokratlar Birliği'nin* kurulmasında Şaumyan aktif rol oynadı. Aynı yılın Ekim ayında birliğin gazetesi olan *Proleterya'da* Ermeni Sosyal Demokratlar Birliği Manifestosu yayımlandı.⁵⁷ Manifestoda şunlara yer verilmişti: "...Rusya'da farklı düzeylerde gelişime sahip bir çok halklar yaşamaktadır, bizim düşüncemize göre, yerel yönetimde özerkliğin gelişimi, bu çeşitli unsurların çıkarlarını temin edebilir. Biz gelecekte bağımsız Rusya Federal Cumhuriyeti'nin tesis edilmesini zaruri görüyoruz. Kafkasya'ya gelince, biz burdaki toplumların çeşitliliğini göz önünde bulundurarak, farklı milletlerden olan tüm yerel sosyalist öğeleri ve tüm işçi sınıfını birleştirmeye ve mutlakıyete karşı başarılı bir mücadele için sağlam bir sosyal demokrat örgütünün kurulmasına çalışacağız. Gelecekteki Rusya'da tüm ulusların kendi kaderini belirleme hakkını kabul ediyoruz. Kafkasya nüfusunun farklı bileşimi ve muhtelif halklar

⁵⁵ S. G. Şaumyan, *İzbranniye Proizvedeniya 1902-1914*, Cilt: I, Moskva 1978, s. 28.

⁵⁶ Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası'nda Tiflis.*, s. 216.

⁵⁷ G. B. Garibdjanyan, *S. G. Şaumyan v Emigratsii (1902—1907 godı)*, Erevan 1971, s. 135.

arasında coğrafi bölgünün olmaması nedeniyle, programımıza Kafkasya halkları için siyasi özerkliği dahil etmek imkansızdır, biz ancak kültürel yaşam - dil, okul, eğitim özgürlüğü ve başka kültürel özerklikler talep ediyoruz."⁵⁸ Aslında Şaumyan'ın belirttiği özerklik, Ermeni çıkarlarını daha çok dikkate alıyordu. Güney Kafkasya'nın farklı bölgelerinde yaşayan ve nüfus olarak azınlıkta kalan Ermeniler, nüfus üstünlüğüne dayanarak herhangi bir bölgede siyasi hakimiyet iddia edemezdi. Ama ekonomik açıdan güçlü olan ve belirli sahalarda söz sahibi olan Ermenilerin kültürel özerklik alması durumunda baskın bir duruma geleceği açıktı.

1. Sosyal Demokrasi İzinde

Şaumyan, 1902'de eğitimine devam etmek için Almanya'ya gitti. 10 Kasım 1902'de Berlin Üniversitesi Hukuk Fakültesi Felsefe bölümünü kazandı. Stepan Berlin'deki Rus Sosyal Demokrat Grubunun çalışmalarına aktif olarak katıldı. Sık sık Leipzig'e giderek Kafkasyalı sosyal demokratlar arasında propaganda yapıyordu. Onun odası sosyal demokratların ve Kafkasya'dan gelen yurttaşlarının buluşma yeri olmuştu. Bahar 1903'te Şaumyan Cenevre'ye gitti ve Lenin ile tanıştı. Lenin ile şahsen tanışması Şaumyan'ın devrimci faaliyetlerine devam edebilmesi için önemli bir rol oynadı. Stepan Şaumyan, o zamandan hayatının sonuna kadar defalarca Lenin ile buluştu, mektuplaştı, her zaman parti başkanına danıştı, ondan gerekli ipuçları ve yardımlar aldı.⁵⁹ Cenevre'de Ermenice literatürün yayınlanmasına katkı sağladı. RSDİP belgelerinin, *Komünist Partisi Manifestosu'nun*, K. Marx'ın *Ücretli Emek ve Sermaye* kitabının Ermeniceye tercüme edilmesine yardım etti. 1904'te Mayıs ayından Ekim ayına kadar Güney Kafkasya'daydı ve burada çoğunlukla parti çalışmaları yapıyordu. Daha sonra Berlin'e giderek 1905'in Haziran ayına kadar Berlin'de yaşadı. Burada parti görevlerini yerine getirerek Haziran 1905'te Berlin'de eğitimini tamamladı ve Tiflis'e döndü.⁶⁰ Tiflis'e dönen Şaumyan, yerel parti çalışmalarına ve örgütlenme faaliyetlerine aktif olarak katılmaktaydı. Güney Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde toplantılar, mitingler,

⁵⁸ Şaumyan, *İzbranniye Proizvedeniya.*, s. 32-33.

⁵⁹ Şaumyan, *Pisma.*, s. 9,11.

⁶⁰ İsmailov, *Stepan Şaumyan.*, s. 46.

gösteriler düzenliyordu. Mayıs ayında RSDİP'nin Revan Örgütü Parti Konferansı'na başkanlık yaptı ve sonbaharda Alaverd Bakır Madenleri işçilerinin grevini yönetti.⁶¹ 20 Kasım 1905'te Nikolay Tomamşev ve Şaumyan'ın editörlüğü ile Kafkasya'nın ilk yasal Bolşevik gazetesi olan *Kavkazskiy Raboçiy Listok'u (Kafkasya İşçi Varağı)* yayımlanmaya başladı. Ancak 12 Aralık'ta gazete zararlı yayınlar yaptığı gerekçesiyle durduruldu.⁶²

Elizavetpol Olayları Üzerine adlı makalede 1905-1907 yıllarındaki Türk-Ermeni Çatışmalarını ele alan Şaumyan olayları şu şekilde değerlendiriyordu; "Ermeni-Tatar (Türk) katliamı devam ediyor. Şu anda bu kardeş katliamının gerçek suçlusunu bilmeyen bir insanın olması muhtemel değildir. Bu suçlu Çar Monarşisidir. Milliyetçi tutkuları körükledi, münferit milletler arasında düşmanlık ve nefret yarattı ve bazı milletlerde-Rus vatanseverliği, Yahudi Siyonizmi, Tatar Panislamizmi, Ermeni Panermenizmi ve başka irrasyonel şovenist akımları teşvik etti ve başardı. Monarşi böylece düşüşünü önlemeye çalışıyordu."⁶³ Şaumyana göre asıl suçlu Çar Monarşisiydi. Ona göre yalnızca Çar monarşisi provokatör olarak hareket edebilirdi.

Şaumyan'ın Lenin'e yazdığı mektuplardan anlaşılıyor ki "Ermeni Meselesi" Şaumyan'ın faaliyetlerinde önemli yere sahipti.⁶⁴ Ermeni aydınlarının Taşnaksütyun Partisi etrafında birleştiği bir dönemde Taşnak karşıtı bir tavır alan Şaumyan, milliyetçiliğe karşı çıkarak Taşnaksütyun Partisi'nin tesiri altına giren öğretmenleri, gençleri, burjuvaziyi, proleteryanın çoğunluğunu kör, şaşkın ve sersemlemiş bir Ermeni demokrasisi olarak nitelendiriyordu.⁶⁵

XX. yüzyılın başlarından itibaren Bakü'de parti çalışmalarında aktif rol üstlenen Şaumyan, RSDİP Bakü Komitesi aracılığıyla kurulan Hümmeet Teşkilatı vasıtasıyla

⁶¹ Garibdjanyan, **S. G. Şaumyan.**, s. 145.

⁶² **ARPiİSSA**, Fond 5, op. 1, d. 11, s. 29.

⁶³ Şaumyan, **İzbranniye Proisvedeniya.**, s. 71.

⁶⁴ Şaumyan, **Pisma.**, s. 27-28.

⁶⁵ Karinyan, **Şaumyan i Natsionalistiçeskiye.**, s. 18.

RSDİP bayrağı altında Bakü'deki işçiler arasında geniş propaganda işleri yürütüyordu.⁶⁶ Rus Sosyal Demokratları arasındaki parçalanmalardan sonra Bolşevik Lenin Bakü Komitesinin önderliğinin Menşeviklere bırakılmaması ve proleterya Bakü'sünü Bolşeviklerin kullanması gerektiğini vurguluyordu. Burdan Bolşeviklerin merkez üssünün Bakü'ye taşınmasında ısrar ettiği sonucuna varılabilir.⁶⁷ Şaumyan'ın Mayıs 1905'te Tiflis'e dönmeden önce Lenin'e yazdığı mektubunda; *"...Gerçekten umuyorum ki, Tiflis'e geldiğimde bazı işçileri etkileyebilecek ve onları Menşeviklerden uzak tutabileceğim..."* demesinden anlaşıyor ki Şaumyan da Bolşevik safında yer alıyordu.

I. Rus Devrimi sırasında Şaumyan, devrimin Burjuva Demokratik aşamasının görevlerinin yerine getirilmesini desteklemekteydi. İş gününün kısaltılması ve devlet sigortasının getirilmesi yönünde gayretli bir şekilde konuşan Şaumyan işçilere hitap ederek, *"...Her vatandaşın iki rakibe karşı tavrını kesin bir şekilde açıklığa kavuşturması gereken zaman geldi . Ya halka karşı mutlakiyyetle ya da mutlakiyyete karşı yeni devrimci hükümet ile. Yaşasın geçici devrimci hükümet"* çağrılarında bulunuyordu.⁶⁸

Şaumyan, partinin önde gelen isimlerinden biri olarak Lenin'in doğrudan önderliğinde hem Kafkasya'da hem de yurt dışında enerjik çalışmalarına devam etti. Devrimin tüm düşmanlarına, burjuva milliyetçilerine karşı, Leninist sloganlar etrafında çalışan kitlelerin bir araya gelmesi için amansız bir mücadeleye öncülük eden Şaumyan, Kafkasyadaki milliyetçi partilerin faaliyetleri hakkında Lenin'i bilgilendirdi. Bu yıllarda Şaumyan Ermenice yayımlanan *Kayts* gazetesinde yazarlık yapıyordu. Gazeteye ilgili değerlendirmede bulunan Şaumyan; *"...Gazetemiz, dünya proleter ordusunun küçük bir parçası olan Ermeni işçilerin sözcülüğünü yapmalıdır. Eski burjuva-milliyetçi ideolojinin köleleri, ancak artık bu esaretten kurtulan Ermeni işçilerinin yoldaşı ve öğretmeni olmalıdır..."* diyerek gazetenin önemini vurguluyordu.⁶⁹ 1906 Nisan ayında, Şaumyan Stokholm'a gitti ve burada RSDİP IV. Kongresi'nde *Suren* takma adıyla aktif

⁶⁶ Akopyan, **Stepan Şaumyan.**, s.56.

⁶⁷ Eldar İsmailov, **Stepan Şaumyan: Obreçenniy na Zabveniye.**, s.84.

⁶⁸ Şaumyan, **İzbranniye Proisvedeniya.**, s. 83, 88.

⁶⁹ Şaumyan, **İzbranniye Proizvedeniya.**, s. 94.

rol aldı. 1906'da yaz ve sonbaharda birkaç kez Bakü'de bulunarak yerli sosyal demokrat teşkilatının konferanslarına katıldı. Mayıs 1906'da Şaumyan ve kendisi gibi Bolşevik Çaparidze'nin teşebbüsüyle yasal olmayan Bolşevik gazetesi *Bakinskiy Raboçiy (Bakü İşçileri)* yayına başladı.⁷⁰ Aynı yılda Şaumyan ve Meşedi Azizbeyov iki sayfası Azerbaycan dilinde iki sayfası Ermenice çıkan, işçileri enternasyonal ruhta eğitmeye çalışan *Devat Koç (Çağır)* gazetesini çıkarmaya başladılar. Gazetenin temel amacının, Türkleri ve Ermenileri barış ve sükunete davet etmek olduğu belirtildi.⁷¹

2. Devrime Kadar Bakü'deki Faaliyetleri

Haziran 1907'de Şaumyan ailesiyle birlikte Bakü'ye taşındı. Ekim 1907'den sonra Bakü'de iki paralel sosyal demokrat örgüt fiilen faaliyet göstermeye başladı. Bolşevik Bakü Komitesi, Menşeviklerle anlaşma çabalarını bırakarak, onlara karşı bir çalışma içine girmişti. Bolşeviklerin asıl görevi, Menşeviklere karşı mücadelede inisiyatifini ele geçirmektir.⁷²

Eylül 1908'de *Bakinskiy Raboçiy* gazetesi faaliyetlerine yeniden başladı. İlk başyazıda Şaumyan, gazetenin ana görevini şöyle tanımlamıştı: "*Biz Bakü işçileriyle eski tanıdıklarız, birbirimizi iyi tanıyoruz ve elimizden geldiğince Bakü proleteriasının çıkarlarına hizmet ederek onları koruyacağız.*"⁷³

Hükümet, Şaumyan üzerinde yoğun bir siyasi gözetim kurmuştu. Temmuz 1908'de Tiflis jandarmasının istihbaratındaki bilgiye göre Şaumyan, Taşnak Partisi'nin Bakü komitesinin üyesiydi.⁷⁴ Bakü jandarması Kafkasya Naibi'ne gönderdiği raporda Bakü Bolşevik Sosyal Demokrat Örgütü'nün başında Stepan Şaumyan'ın bulunduğunu bildirdi. Şaumyan'ın Bakinskiy Raboçinin gerçek editörü ve yerel Sosyal Demokrat Örgütü'nün Sekreteri olduğu biliniyordu.⁷⁵ 1 Mayıs 1909'da Şaumyan ilk kez tutuklandı.

⁷⁰ Akopyan, *Stepan Şaumyan.*, s. 54.

⁷¹ *İrşat*, Sayı:111, 12 Mayıs 1906, s. 2.

⁷² Bagirova, *Politikçeskiye Partii i Organizatsii.*, s. 45.

⁷³ İsmailov, *Stepan Şaumyan.*, s. 101.

⁷⁴ *ARPiİSSA*, Fond 276, op. 8, d. 412, s. 4-5.

⁷⁵ *ARPiİSSA*, Fond 276, op. 8, d. 412, s. 4.

Bakü jandarmasındaki sorgusunda devrimcilerle hiçbir bağlantısının olmadığını ayrıca Tiflis Sosyal Demokrat Teşkilatı üyeleriyle de tanışmadığını belirtti.⁷⁶ 16 Mayıs 1909'da Şaumyan serbest bırakıldı. Bu Şaumyan'ın okul yıllarından beri arkadaş olduğu Behbut Cavanşir'in Bakü jandarma komutanı Zaitsev'e 700 manat rüşvet vermesi sonucu mümkün olmuştu.⁷⁷

Şaumyan'ın hem Taşnak hem de Bolşevik saflarında yer alması mümkündü ancak 1908'de Bakü Taşnak Komitesi üyelerinin listesinde Şaumyan'ın ismi yoktu ve Şaumyanın Taşnakların faaliyetini keskin şekilde eleştiren bir dizi makalesi mevcuttu.⁷⁸ Bakü Güvenlik Bölümü Başkanı'nın Aralık 1910'da elde ettiği gizli bilgilere göre Şaumyan Sosyal Demokrat Partisi üyesi olmakla beraber, Taşnak Partisi üyelerinin Bakü'de toplanmasına ve burada kendilerine iş bulmalarına yardımcı olmuştu.⁷⁹

1911'de Şaumyan'ın faaliyetinde yeni bir dönem başladı. 1911'in başında Bolşevik ve Menşeviklerin çabalarını birleştirmeye yönelik bir girişimde bulunuldu. Bakü'de tek merkez Şaumyan başkanlığındaki RSDİP'nin Bakü Komitesi seçildi. RSDİP'nin yayın organı *Sovremennaya Jizn (Modern Hayat)* Şaumyan'a kendisinin ve Bakü Komitesi'nin Bakü'nün ve bütün ülkenin hayatındaki çok çeşitli konulardaki görüşlerini ifade etmesi için iyi bir fırsat sağladı. Şaumyan dergide sık sık Bakü'deki profesyonel işçi örgütleri ve petrol sanayisi işçilerinin faaliyetlerine değiniyordu.⁸⁰

Haziran 1911'de, Lenin RSDİP'nin 6.konferansının toplanmasına karar verdi. Bakü Komitesi'nin 6 ve 10 Ağustos'daki toplantılarında, bütün Rusya'yı kapsayan bir konferansın toplanması yeniden görüşüldü. 29 Eylül 1911'de RSDİP'nin Bakü'de konferansı düzenlendi. Ancak Bakü'de gerçekleştirilen polis operasyonunda gizli görüşmeye dair bilgiler ele geçirildi ve 29-30 Eylül gecesi toplantıda bulunanların çoğu tutuklandı. 1 Ekim 1911'de Bakü Güvenlik Departmanı başkanı Martinov tarafından,

⁷⁶ ARPiİSSA, Fond 5, op. 1, d. 11, s. 49.

⁷⁷ Akopyan, **Stepan Şaumyan.**, s.78; ARDA, Fond 379, op. 1, d. 486, s. 2.

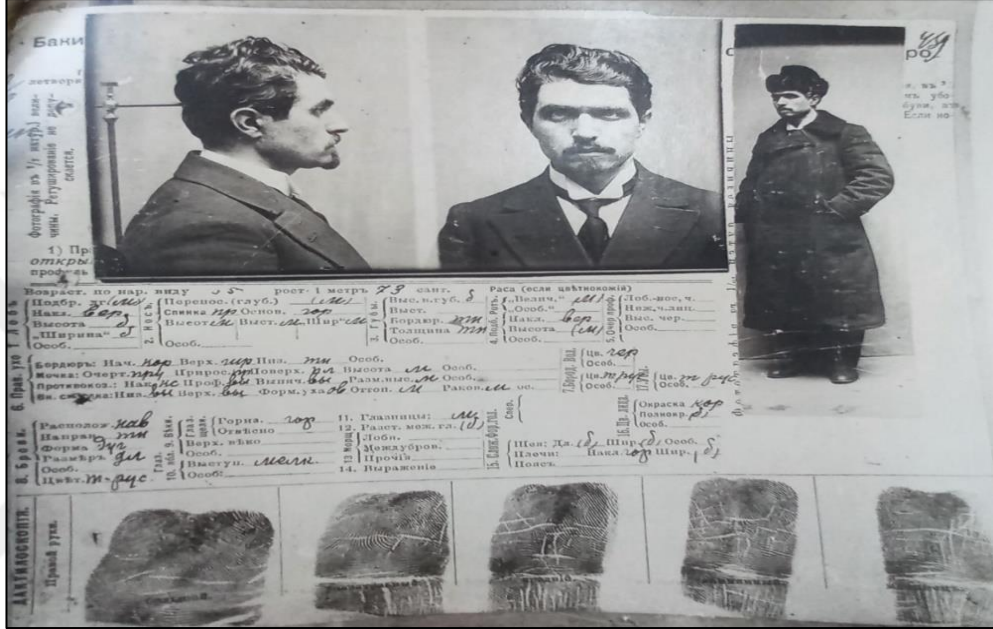
⁷⁸ İsmailov, **A.g .e.**, s. 97.

⁷⁹ ARPiİSSA, Fond 276, op. 8, d. 412, s.5.

⁸⁰ İsmailov, **Stepan Şaumyan.**, s. 106-107.

polis departmanı müdürü Zuev'e gönderilen telgrafta, Stepan Şaumyan'ın tutuklandığı belirtildi.⁸¹

Resim-2 Şaumyan'ın 1911'de Bakü jandarmasındaki sabıka kaydına dair belge

Kaynak: Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi İctimai Siyasi Senetlər Arşivi

Şaumyan da tutuklanarak iki sene boyunca Astrahan'a sürgüne gönderildi. Şaumyan'ın Bakü proleteriyasının saflarında ortak mücadele etmesi, onu kardeş gibi Azerbaycanlı Bolşeviklere yaklaştırmıştı. Şaumyan ve Neriman Nerimanov'un⁸² Astrahan sürgünündeyken aralarında kişisel dostluk ve yardımlaşma vardı. Nerimanov, Şaumyan'a ve ailesine her ihtiyaç duyduklarında birçok yardımda bulundu. Azerbaycan aydınlarının pek çok temsilcisi için Şaumyan'ın milli kimliği ona karşı tutumlarını değiştirmemiştir. Parti arkadaşlarından sık sık olumlu anlamda bahseden ya da onlar hakkında yazan Şaumyan'ın, hiç bir zaman Nerimanov'dan veya diğer Azerbaycanlı

⁸¹ İsmailov, A.g.e., s. 115-116.

⁸² Neriman Nerimanov, 1904'ten itibaren Rusya İmparatorluğu'ndaki Sosyal Demokrat hareketinin üyesiydi. 1909'da tutuklandı ve daha sonra Astrahan'a sürgüne gönderildi. 1917'den itibaren Hümmet gazetesinin editörü ve RSDİP Bakü Komitesi'nin üyesiydi. Bakü Halk Komiserleri Konseyi'nin kurulmasından sonra Şehir Ekonomisi Halk Komiseri olmuştur.

arkadaşlarından bahsetmemesi şaşırtıcıdır.⁸³ Bu arada, Şubat 1913'te Romanov Hanedanlığı'nın 300. yıldönümü kutlamalarıyla bağlantılı olarak mahkumlar için af ilan edildi. Aftan yararlanarak 1914'te yeniden Bakü'ye dönen Şaumyan Azerbaycanlı Bolşeviklerle birlikte o yılın yazında Bakü işçilerinin isyanına öncülük etti. RSDİP Bakü Komitesi adına grevcilere seslenen Şaumyan işçileri ayaklandırmakla beraber siyasi sloganlar atıyordu: *"...Attığınız her adımın işçi sınıfının yüce idealleriyle damgalanmasına izin verin. Hepiniz işinizi bırakmalı ve talepleriniz tam olarak karşılanana kadar kararlı ve organize bir şekilde mücadele etmelisiniz... Bizim taleplerimizde eski sloganımız seslensin; Kahrolsun otokrasi! Yaşasın sosyalizm! Yaşasın demokratik cumhuriyet! Yaşasın savaştan petrol ordusu..."*⁸⁴ Şaumyan, çoğunlukla, çok uluslu ve devrimci fikirlere aşina olan petrol işçileri arasında kampanya yürütüyordu.

Mayıs 1914'te Tiflis'te *"Ulusal Ve Kültürel Özerkliğe İlişkin"* broşürünü yayımlayan Şaumyan ulusların kendi kaderini belirleme hakkını şöyle açıklıyordu: *"...Herhangi bir ulus, ekonomik veya psikolojik nedenlerden dolayı Ruslar ve diğer uluslarla bir millet oluşturmıyor veya bunu kurmak istemiyorsa, Anayasa ona ayrılma ve bağımsız bir devlet kurma hakkını vermelidir. Böyle bir ayrılmayı desteklemiyoruz ve şu anda Rusya'daki hiçbir halka sunmuyoruz, biz ancak konuşma ve ya vicdan özgürlüğü gibi kendi kaderini tayin hakkını tanıyoruz..."*⁸⁵ Görüldüğü üzere birleşik Rus Devleti'nin dağılmasının ve etnik kökene dayalı toprak ilkeleri temelinde örgütlenmesinin kabul edilemezliği fikri makalenin ana konusuydu.

Lenin ile sık sık iletişim kuran Şaumyan 24 Ekim 1915'te ona şifreli bir mektup gönderdi. Mektup, Şaumyan'ın tutuklanmaktan ciddi şekilde korktuğunu gösteriyordu. Mektup yerel güvenlik güçleri tarafından ele geçirildi. Mektubu yazanın Şaumyan olduğu ortaya çıktı. Mektubun içeriğinde hükümet karşıtı ifadeler vardı ve devletin

⁸³ İsmailov, A.g.e., s. 121.

⁸⁴ Şaumyan, *İzbranniye Proizvedeniya.*, s. 460.

⁸⁵ Şaumyan, A.g.e., s. 450.

güvenliğini tehdit ediyordu. Şaumyan'ın tutuklanması muhtemeldi.⁸⁶ 1916 yılı başlarında tutuklanma korkusuyla Bakü'den ayrılıp Grozni'ye taşındıysa da orada tutuklanarak Bakü'ye getirildi. 5 Mayıs 1916'da Bakü jandarması Şaumyan'ı mahkemeye sevk etti. Dava sonucunda üç yıl boyunca İrkutsk eyaletine sürgüne gönderildi. Sekiz aylık hapisten sonra Saratov'a sürgüne gönderildi.⁸⁷

Hapishanedeyken, Şaumyan sosyalizm ve ulusal meselelerle ilgili bir dizi makale yazdı; *Ermeni Edebiyatı Koleksiyonu Üzerine, Ulusal Sorun ve Devrimci Sosyal Demokrasi, Aydınlar ve Sosyalizm*. Hepsi Ermeni okuyuculara yönelikti ve Ermenice yazılmıştı. Ermeni Marksist dergisi *Paykar'da (Mücadele)* yayımlandılar.⁸⁸ Şaumyan *Ulusal Sorun ve Devrimci Sosyal Demokrasi* başlıklı kısa bir makalede, Ermeni milliyetçilerine, Ermeni okuyucuya hitaben, "*Hnçak-Taşnak politikası Ermeni halkına ne kazandırdı, Ermeni millete ne gibi faydalar sağladı?*" diye soruyor ve bu soruya şöyle cevap veriyor; "*Yalnızca sefalet, katliam ve yıkım. Ermeni halkı iki vahşi despotun yönetimi altında yaşıyordu: Kanlı Çar ve Padişah. Türkiye'de geri kalmış, zavallı Türk ve Kürt halkları, Rusya'da Tatar ve Gürcü halkları tarafından kuşatıldı. Komşularla olabildiğince dostça yaşamak için akıllıca ve ileri görüşlü bir politikayla çalışmak gerekiyordu.*"⁸⁹

Saratov'da sürgünündeysen Şaumyan belediye meclisi için istatistikçi olarak işe alındı. Ancak Şaumyan, Saratov'da uzun süre kalmayacaktı. Çünkü kısa süre sonra Bakü Sovyeti'nin rehberliğine getirilecekti.

⁸⁶ İsmailov, **Stepan Şaumyan.**, s. 147.

⁸⁷ Akopyan, **Stepan Şaumyan.**, s.111-112.

⁸⁸ İsmailov, **Stepan Şaumyan.**, s. 150.

⁸⁹ Şaumyan, **İzbranniye Proizvedeniya.**, s. 28-29.

B. 1917 Şubat Devrimi ve Bakü'deki Yansımaları

I. Dünya Savaşı, Rus İmparatorluğu'nun sosyo-ekonomik, politik ve etnik sorunlarını derinleştirdi. Askeri yenilgiler, ekonomik iflas, kıtlık ve artan ulusal baskı sonucunda imparatorluktaki siyasi ve ekonomik kriz doruğa ulaşmıştı. Petrograd işçilerinin 23 Şubat 1917'de başlayan barışçıl gösterileri ve grevleri kısa sürede silahlı bir ayaklanmaya dönüştü. Devam eden hoşnutsuzluklar ve isyanlar sonucu 1917 Şubat Devrimi başlamış oluyordu. 27 Şubat 1917'de Çarlık otokrasisi devrildi. Askerlerin bir kısmının ihtilalci göstericilere katılması sonucunda Petrograd İşçi ve Asker Mümessilleri Sovyeti kuruldu.⁹⁰ Çarlık devrildikten sonra 2 Mart 1917'de Devlet Duması ve Prens Lvov liderliğinde *Geçici Hükümet*(*Vremennoe Pravitelstvo*) kuruldu. Böylece bir yanda Sovyetler, diğer yanda Geçici Hükümet olmakla iki başlı bir yönetim şekli ortaya çıktı.⁹¹

Çarlık rejiminin devrilmesi Azerbaycan'da büyük bir coşkuyla karşılandı. Mehmet Emin Resulzade; "*Rusya'nın bütün halkları amacına ulaştı. Despotizm - bu kanlı jandarma tüm halkların düşmanıdır. Özgürlük mücadelesi veren işçi ve kahraman askerlerin çabalarıyla kurulacak olan Kurucu meclis, kuşkusuz Rusya'da yaşayan tüm halklar için yeni koşullar yaratacaktır*" umudunu dile getirdi.⁹²

9 Mart 1917'de Kafkasya Naibliği kaldırıldı. Kafkasya'yı yönetmek için doğrudan Geçici Hükümete bağlı olan *Özel Güney Kafkasya Komitesi* (*Ozakom*) kuruldu.⁹³ Merkezi Hükümetin yerel temsilcisi olarak *Kamu Kuruluşları Yürütme Komitesi* oluşturuldu. Devrime katılanların çıkarlarına hizmet etmek için ise bölgesel Sovyetler kurulmaya başlandı. 6 Mart'ta, Bakü'de de *İşçi ve Asker Mümessilleri Sovyeti* kuruldu.

Stalin önderliğinde uzun yıllar Bakü'de çalışan ve çeşitli nedenlerle sürgüne gönderilen Bolşevik teşkilatının başlıca görevlileri, 1917 Şubat Devrimi'nden sonra

⁹⁰ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten.*, s. 123.

⁹¹ Balayev, *Azerbaydjanskoye Natsionalnoye.*, s. 29.

⁹² *Kaspi*, Sayı: 56, 26 şubat 1917, s. 2.

⁹³ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1990, s. 459.

Bakü'ye döndüler. Bunlardan biri Stepan Şaumyan'dı.⁹⁴ Bakü Sovyeti'nde Bolşevikler, Menşeviklere ve Eserlere nazaran azınlıkta kalarak yalnızca iki-üç sandalye kazanabildiler. Ancak bu azınlığa rağmen Bolşevik Şaumyan Bakü Sovyeti Başkanlığına seçildi.⁹⁵ Şaumyan'ın Çarlık otokrasisine şiddetle karşı olması ve ihtilalci tarafı muhtemelen onun seçilmesinde önemli paya sahipti. Bakü Sovyeti ile beraber, Şubat olaylarından sonra çeşitli siyasi ve ideolojik örgütler ve partiler ortaya çıkmaya başladı. 29 Mart 1917'de Bakü Müslüman Kamu Örgütleri Geçici Komitesi ve Milli Şura kuruldu. Bu sebepten Bakü Sovyeti tam olarak bir otorite sağlayamamıştı. Rusya'nın birçok yerinde olduğu gibi Bakü'de de Bolşevikler ve Menşevikler arasındaki mücadele iyice yoğunlaşmıştı.

I. Dünya Savaşı sırasında siyasi partilerin faaliyeti yasaklanmıştı. Bahar 1917'de Bakü'de yeniden çalışmalara başlayan Bolşevik Hümmet Teşkilatı ve Türkçe yayımlanan Hümmet gazetesi, Bakü işçileri arasında devrimci çalışmaların yürütülmesinde, işçileri burjuva milliyetçilerine karşı eğitmede, onları Bolşevik Partisi etrafında birleştirmede önemli rol üstlenmişti.⁹⁶

Siyasi faaliyetleri kısıtlanan partilerden biri de Müsavat'tı. Partililer sadece M. E. Resulzade'nin 1915'ten itibaren yayımladığı *Açık Söz* gazetesine katılabilirdi.⁹⁷ Devrimden sonra Müsavat Partisi, mücadele eden siyasi güçler arasında önemli bir güç olma sürecindeydi. Parti, halkı kendi tarafına çekmek için çok çeşitli siyasi ve örgütsel faaliyetlere başladı.

Sovyet tarihçisi A.L.Popov, Müsavat'ın hanların ve beylerin gerici bir partisi olarak sınıflandırılmayacağını çünkü erken devrim sırasında Müsavat'ın demokrasiyi ve hatta sosyalizmi temsil ettiğini belirtiyordu: Bir süredir Bakü Müslüman Kamu Kuruluşları Komitesi ve Müsavat Partisi, yalnızca ortak ulusal çıkarları temsil etmekle

⁹⁴ E. Burdcalov, *Dvadtsat Şest Bakinskih Komissarov*, Moskva, Politizdat, 1938, s. 6.

⁹⁵ Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, New York, Philosophical Library, 1951, s. 47.

⁹⁶ *Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Arşivi*, Fond 3778, op. 487, d. 12, s. 10.

⁹⁷ Bagirova, *Politikəskiye Partii.*, s. 273.

kalmayıp aynı zamanda Azerbaycan'da işçi demokrasisine liderlik etme misyonunu da başarıyla yerine getirdi.⁹⁸

Stepan Şaumyan'ın başkanlığındaki Bakü Sovyeti Yürütme Komitesi, Müsavat'ın Müslüman demokrasisinin geniş katmanlarını birleştiren bir parti olmadığı, karşı devrimci bir parti olduğu gerekçesiyle Ekim 1917'ye kadar Bakü Sovyeti'ne kabul etmedi.⁹⁹

Şubat 1917'ye kadar, Azerbaycan'ın önde gelen siyasi figürleri ulusal kültür ve dilin özgürce gelişmesi, ulusal ve dini kısıtlamaların kaldırılması gibi taleplerde bulunmasına rağmen devrimden sonra Azerbaycan'ın Rus devleti içinde toprak özerkliği için taleplerde bulunmaya başladılar. Bu hayallerin gerçekleşmesine yönelik ilk adım, 15-20 Nisan 1917'de Bakü'de düzenlenen Tüm Kafkas Müslümanları Kongresi'nde atıldı.

Bakü'deki Tüm Kafkas Müslümanları Kongresi'nde, Müsavat ve Türk Adem-i Merkeziyet Partilerinden, Bolşevik Partisine ve Panislamist akımlara kadar tüm çeşitliliğiyle Azerbaycan siyasi güçlerinin bütün yelpazesi temsil edildi. Bu kongrede M. E. Resulzade Müsavat Partisi'ni, Nasib Yusifbeyli Türk-Adem-i Merkez Partisi'ni, N. Nerimanov Hümmet Partisi'ni, A. M. Topçubaşı da dahil olmak üzere eski liberaller milliyetçi kanadı temsil ediyordu. Müsavat ve Türk Adem-i Merkez Partisi kongrede önemli rol oynadılar.¹⁰⁰

Kongre, Rusya'nın Müslüman halklarının kurtuluş hareketinin gelişimindeki genel durumu yansıtıyordu. Bu doğrultuda ülke topraklarının nasıl yönetileceği sorusu gündeme geldi: Üniter veya federalist. Üniteristler, merkezi Rus devleti içinde Müslüman halkların ulusal ve kültürel özerkliğini savunurken, federalistler Müslüman

⁹⁸ Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia.*, s. 52.

⁹⁹ G. S. Azimov, *Bakinskaya Kommuna (1917-1918)*, Baku, Gyandjlik, 1982, s. 14.

¹⁰⁰ Mustafa Tanrıverdi, "1917 Şubat ve Ekim İhtilalleri Arasında Rusya'daki Türklerin Siyasi Faaliyetleri," *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 132, Güz 2017, s. 114.

halklara toprak özerkliği verilmesini ve Rusya'nın federal bir devlete dönüştürülmesini talep ettiler.¹⁰¹

Tüm Kafkas Müslümanları Kongresi'nin 15-20 Nisan 1917'deki bildirisinde Müslüman halklarının çıkarlarına uygun devlet yapısının Federal bir cumhuriyet olduğuna dikkat çekildi.¹⁰² Daha sonra 1-11 Mayıs 1917'de toplanan Tüm Rusya Müslümanları Kongresi de uzun süren müzakerelerden sonra Rusya'nın coğrafi temele dayalı federal bir cumhuriyete dönümüş talebini onayladı.¹⁰³ Müsavat üyeleri, ulusal azınlıklar için toprak özerkliği konusunu gündeme getirdi ve Azerbaycan'ın Rusya içindeki özerkliği fikrini öne sürdü. Bu görüş, Şaumyan'ın Azerbaycan da dahil olmak üzere Kafkasya'da devletin geleceğine dair fikirlerine tamamen aykırıydı.¹⁰⁴ Yapılan bu kongreler siyasi süreci yönlendirerek Rusya Müslümanlarının ulusal hareketini güçlendirmenin yollarını, demokratik bir cumhuriyet ilkelerine dayalı devlet yapısı seçimini belirlemiş oldu.

Partiler arasındaki mücadele çok uluslu Bakü'de de şiddetlenmişti. 10 Mayıs'ta Bakü Sovyeti için yeni seçimler yapıldı. Bolşeviklerin nüfuzu daha az olduğu için Şaumyan yerine Eser Sako Saakyan Sovyet Başkanlığına seçildi. Bakü Sovyeti, Taşnakları da içeriyordu. Müsavat Partisi ise bu dönemde Bakü Sovyeti'nde temsil edilmiyordu. 10 Mayıs seçimlerindeki yenilginin ardından Bolşevikler Bakü vilayetinin ilçelerinde kampanya başlattılar. Askerler arasındaki propaganda özellikle etkiliydi. Bu tedbirler sonucunda 1917'nin yazında Bakü, Şamahı ve Nahçıvan garnizonlarının mutlak çoğunluğu Bolşeviklerin yanında yer aldı.¹⁰⁵

Müsavat, Bakü Sovyeti üyesi olmasa da yerel yönetim seçimlerine katılıyordu. 12 Temmuz 1917'de Bakü Şehir Duması seçimlerinde Müsavat açık bir farkla kazandı.

¹⁰¹ Eldar İsmailov, *Oçerki po İstorii Azerbaydjana*, Moskva, Flinta, 2010, s.215.

¹⁰² *Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi (Bundan sonra ARDA)*, Fond 1048, op. 1, d. 40, s. 28.

¹⁰³ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten.*, s. 131.

¹⁰⁴ İsmailov, *Stepan Şaumyan.*, s. 161.

¹⁰⁵ Smirnov, N. G., *Uşedşıye v Bessmertıye. Oçerk İstorii Bakinskoy Kommuni*, Moskva, Yuristiçeskaya, 1986, s. 12.

Duma'nın ana görevleri, şehrin ekonomisini iyileştirmek, ayrıca daha iyi yaşam koşulları ve yetimlerin maddi ihtiyaçlarını sağlamaktı.¹⁰⁶

Şaumyan ana tribünü *Bakinskiy Raboçiy* gazetesinde hemen hemen her gün güncel olaylarla ilgili makaleler yayınlayarak Bolşeviklerin proleteryanın iradesinin gerçek sözcüleri olduğunu, karşı devrimcilerin ise sosyalizmin ve devrim davasının siyasi rakipleri veya hainler olduklarını kanıtlamaya çalışıyordu.¹⁰⁷ 29 Ağustos 1917'de Bakü Sovyeti Yürütme Komitesi'nin toplantısında karşı devrimcilere karşı mücadele için bir büro kuruldu.¹⁰⁸ Bakü yakınlarındaki köylerin neredeyse tamamı Müslümandı. Seçimlerde Müsavat Partisi'nin potansiyel seçmenlerinin payı önemli ölçüde artmıştı. Bu da diğer tarafları rahatsız etmeğe başladı. Duma Yürütme Komitesi'nin Şaumyan'a ve Bakü'deki sosyal devrimcilerin lideri Saakaşvili'ye bununla ilgili teklifleri hazırlama talimatı vermesi tesadüf değildi. Sosyalist partilerin bu iki temsilcisi, çevre köylerin sakinlerinin oy kullanmasına izin verilmemesi konusunda anlaştılar.¹⁰⁹

RSDİP'nin 2-7 Ekim'de Tiflis'te yapılan I. Kafkas Kongresi'ne Şaumyan da katılmıştı. Kongrede önemli meselelerden biri milli meseleydi. Daha önce Kafkasya'da özerklik ihtiyacını reddeden Şaumyan şimdi Güney Kafkasya'da özerklik kurma gereği duyuyordu. Şaumyan kongreye sunduğu raporda şunları söyledi: "...Partinin mevcut programına göre özerk bölgeleri tanımalıyız..." Kurulacak özerklikler arasında sınırların kurulması için kendi planını önerdi; "...Güney Kafkasya üç bölgeye ayrılmalıdır: 1. Güney Kafkasyanın batısı; Batum, Kutaisi ve Tiflis eyaletlerinin bir parçası 2. Güney Kafkasya'nın doğusu; Erivan, Tiflis, Kars ve Elizavetpol eyaletlerinin bir kısmı. 3. Bakü, Elizavetpol ve Dağıstan eyaletlerinin bir kısmı..."¹¹⁰ Şaumyan, özerkliklerin kurulmasının ulusal temelini açıkça görüyordu. Güney Kafkasya'nın doğusu dediği Ermenistan olabilirdi. Ermenistan için Gürcülerin toprağı Tiflis ve Azerbaycan'ın toprağı

¹⁰⁶ Balayev, *Azerbaydjanskoye Natsionalnoye Dvijeniya.*, s. 83.

¹⁰⁷ İsmailov, *Stepan Şaumyan.*, s. 175.

¹⁰⁸ G. S. Azimov, *Bakinskaya Kommuna.*, s.33.

¹⁰⁹ Eldar İsmailov, *Stepan Şaumyan: Obreçenniy na Zabveniye.*, s. 193.

¹¹⁰ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2006, s. 390-391.

Elizavetpol ayrılıyordu. Azerbaycan'a ise Elizavetpol'da kaybettiği topraklar yerine Dağıstan'ın bir kısmı öneriliyordu. Bu bölünme ne Azerbaycan'ın ne de Gürcistan'ın çıkarlarına uygun değildi.

Kitlelerin baskısı altında Bakü Sovyeti'nin Menşevik ve Eserlerden oluşan Yürütme Komitesi 13 Ekim 1917'de istifa etti. Aynı gün Bakü Sovyeti Geçici Yürütme Komitesi için seçimler yapıldı ve Şaumyan Bakü Sovyeti'ne yeniden seçildi.¹¹¹

22 Ekim 1917'de Bakü Sovyeti için seçimler yapıldı. Bakü'nün üç ilçesinde yapılan seçimlerde Bolşevikler 2117, Müsavatçılar 4849 oy aldı. Bolşevikler seçimi şüpheli ilan ettiğinden yeniden yapılan seçimlerde Müsavat yeniden oyların çoğunu aldı.¹¹² Toplamda Müsavat 9677, Sosyalist Devrimciler 6305, Menşevikler 6878, Taşnaklar 5288 ve Bolşevikler toplam 3823 oy aldı. Böylece Müsavat Partisi Bakü'de oyların %40'ını almış oldu. Bunu bir tehdit olarak gören Bolşevikler, Bakü Sovyeti'nin bir toplantısında seçimlerde milliyetçi taraflarca suistimaller yapıldığını bahane ederek 22 Ekim seçimlerinin iptal edilmesini talep etti.¹¹³ Seçimler, Müsavat'ın Bakü'deki Müslüman nüfus arasında büyük itibar kazandığının ve ulus bilincinin geliştiğinin bir göstergesiydi.

C. 1917 Ekim Devrimi ve Bakü'deki Yansımaları

Ağustos ayının sonlarında savaşın yıkıcı gücü Rusya'daki ekonomik ve siyasi durumu daha da kötüleştirmişti. “Zafere kadar savaş!” sloganıyla hareket eden Geçici Hükümet'in Çarlık hükümetinden pek farklı olmadığı ortadaydı. Eylül ayında Kadet General Kornilov önderliğinde hükümete karşı isyan gerçekleşti. İsyan başarısız olmasına rağmen isyancılara karşı Bolşeviklerden yardım alan Geçici Hükümet'in tutumunu sarstı. Devrimci güçlerin Kornilov'a karşı seferberliği sırasında ortaya çıkan

¹¹¹ Smirnov, **Uşedşiye v Bessmertie.**, s. 17.

¹¹² **Kaspi**, Sayı: 239, 25 Ekim 1917, s. 6.

¹¹³ Aydın Balayev, **Mamed Emin Rasulzade**, Moskva, Flinta, 2009, s. 73-74.

koşullar, Bolşeviklerin otoritesinin güçlendirilmesine yardımcı oldu.¹¹⁴ Geçici Hükümet tarafından Bolşeviklere karşı olan yasaklar kaldırıldı.¹¹⁵

Geçici Hükümet'in savaş politikasından bıkmış halkın ümidi, Bolşevik lideri Lenin'in barış, hürriyet vb sloganlarıyla yeniden yeşermeye başlamıştı. Kornilov Ayaklanması'ndan sonra nüfuzu artan Bolşevikler, bu propaganda sayesinde gitgide güçlenmişti. 25 Ekim 1917'de Petrograd'da Bolşeviklerin başını çektiği hükümet darbesiyle Geçici Hükümet devrildi ve Bolşevikler iktidarı ele geçirdiler.¹¹⁶ Lenin başkanlığında RSFSC Halk Komiserleri Konseyi kuruldu.

Devrimin ilk günlerinde halk ulusal egemenliğin sağlanacağına inanıyordu. Bu inanç, Bolşevikler tarafından kabul edilen beyannamelere dayanıyordu; *Barış Beyannamesi*, *Rus Halklarının Hakları*, *Rusya ve Doğu'nun Emekçi Müslümanlarına Çağrı*¹¹⁷ bunlardan bazılarıydı. Rus İmparatorluğu, halkların kendi kaderlerini kendilerinin belirlemeleri için iyi bir yasal temel oluşturdu. Ancak kısa süre sonra bu belgelerin gerçeklikten uzak, daha çok propaganda niteliğinde olduğu anlaşıldı. V. Kolarz'ın belirttiği gibi, *"1917 Ekim Devrimi, Rus sömürgeciliğine son vermek yerine, ona yeni bir ivme kazandırdı."*¹¹⁸

Petrograd'daki Bolşevik darbesi ve Geçici Hükümet'in devrilmesi haberi 26 Ekim 1917'de Bakü'ye ulaştı. Devrime sevinen Müsavat Partisi, Geçici Hükümet'in faaliyetlerinden duyduğu memnuniyetsizliğin sebeplerini şu şekilde ifade etmiştir: *"Geçici Hükümet'in tüm faaliyetleri, özellikle dünya savaşını uzatmaya yönelik dış politikası ve Rus halkının ulusal talepleri üzerindeki konumu, Rus demokrasisini sağlamada başarısız oldu ve kısa sürede bu hükümetin çöküşünü ortaya çıkardı."*¹¹⁹

¹¹⁴ Ed. Mahmud İsmayilov, Nigar Maksvell, *Azerbaycan Tarihi*, Cilt: V, Bakü, Elm, 2008, s. 232.

¹¹⁵ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 324.

¹¹⁶ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 325.

¹¹⁷ Beyannamelerin metni için bkz. *Dokumentı Vneşney Politiki SSSR*, Cilt: I, Moskva 1959, s. 11- 14.

¹¹⁸ Gasanlı, *Russkaya Revolyutsiya*, s. 60.

¹¹⁹ *Bakinskiy Raboçiy*, Sayı: 282, 14 Kasım 1917, s. 2.

Devrimden sonra Menşevikler etkilerini yavaş yavaş kaybetmeğe başladılar. Sosyalist devrimcilerin prestiji de önemli ölçüde zayıfladı. Bolşeviklerin etkisi arttı, ancak liderlik iddiasında bulunmaya yetmedi, çünkü Müsavat ve Taşnaksutyun gibi ulusal partiler halk arasında büyük bir etkiye sahipti.¹²⁰

26-31 Ekim'de Müsavat Partisi'nin Bakü'de ilk kongresi yapıldı. Kongrede daha çok milli, dini, toprak, devlet ve özerklik gibi konular ele alındı.¹²¹ Müsavat Partisi Rusya'nın Federal Cumhuriyet olmasından yanaydı.¹²²

27 Ekim 1917'de çeşitli siyasi partilerin, sendikaların, askeri birliklerin ve Hazar Filosu temsilcilerinin katılımıyla Bakü'de, Bakü Sovyeti'nin olağanüstü toplantısı yapıldı ve şehirdeki iktidar sorunu tartışıldı. Bu kadar çeşitli örgütlerin temsilcilerinin katılımı başlı başına şehirdeki siyasi iktidarın tabanını genişletme arzusunu gösteriyordu. Ancak Müslüman örgütlerin ve Müsavat Partisi'nin temsilcileri davet edilmemişti. Bolşeviklerin aktif direnişine ve Şaumyan'ın protestosuna rağmen Menşevikler, Eser ve Taşnaklar, devlet gücünün en üst organı olarak Bakü'de Kamu Güvenliği Komitesi'ni kurmaya karar verdi. Bundan sonra Bakü'de Menşevikler, Eser ve Taşnaklar tarafından yönetilen Kamu Güvenliği Komitesi, Bolşevikler tarafından kontrol edilen Bakü Sovyeti ve Şehir Duması olmak üzere üç örgütün iktidara gelmek için savaştığı bir durum ortaya çıktı.¹²³

Bakü'de Kamu Güvenliği Komitesi'nin varlığı Bolşevikleri endişelendiriyordu. 2 Kasım 1917'de Bolşevikler, konumlarını daha da güçlendirmek için tüm gücün Sovyete devredilmesi konusunu tekrar gündeme getirdiler. 2 Kasım'da 468 milletvekilinin katıldığı bir sonraki toplantıda, sağ eserler, Menşevikler ve Taşnaklar, iktidar meselesinin tartışılmasını ertelemeyi teklif ederek Bakü Sovyeti'nden ayrıldılar. Sovyetin isminin İşçi ve Asker Mümessilleri Sovyeti olarak değiştirilmesine oybirliğiyle karar verildi. Bakü Bolşeviklerinin lideri Stepan Şaumyan Bakü Sovyeti Yürütme

¹²⁰ İsmailov, **Stepan Şaumyan.**, s. 206.

¹²¹ **ARPIIISSA**, Fond 276, op. 7, d. 168, s. 1-2.

¹²² **ARDA**, Fond 894, op. 10, d. 39, s. 2.

¹²³ Balayev, **Azerbaydjanskoye Natsionalnoye.**, s. 54.

Komitesi başkanlığına seçildi. Silahlı bir mücadele olmadan Bakü'de iktidar Sovyetlerin eline geçti ve Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasının temelleri atıldı.¹²⁴

2 Kasım (15), 1917'de V.İ. Lenin başkanlığındaki RSFSC HKK'nin "*Rusya Halkları Bildirgesi*" halklara eşitlik ve ulusal egemenlik, kendi kaderini belirleme hakkının verileceğini belirtti.¹²⁵ M. E. Resulzade'ye göre Bolşevikler bu açıklamada samimi değildiler. Ulusal birlik, ulusal bağımsızlık ve ulusal demokrasi gibi gerçekten büyük tarihi hedeflerle kurulmuş olan Doğu ülkelerinde tüm ihtiyaçların bir anda karşılanması mümkün değildi. Bolşevikler bu sloganı sadece amaçlarına ulaşmak için kullandılar.¹²⁶

İktidarın Bakü İşçi ve Asker Mümessilleri Sovyeti'ne devredildiği ilk günlerden itibaren, burjuvazinin devrim karşıtı eylemlerini bastırmak ve devrimci düzeni sağlama konusunda sorunlar ortaya çıktı. Bakü Sovyeti Yürütme Komitesi, 4 Kasım 1917'de Şaumyan tarafından işçilere hitaben yapılan bir konuşmada, amacının emekçi kitlelerin çıkarlarını korumak, Bakü'de devrimci düzeni sağlamak ve karşı çıkışları önlemek olduğunu belirtti.¹²⁷

Menşevik, Eser ve Taşnakların Sovyeti boykot edip ayrılmasından sonra Şaumyan bu olayı başka bir siyasi manevra yapmak için kullandı. Bakü Sovyeti'nin 12 Kasım toplantısında, Müsavat'ın da desteğiyle *Kamu Güvenliği Komitesi* kaldırıldı. Müsavat Partisi Rusya'nın bünyesindeki halklara kendi kaderini tayin hakkını vereceklerine inandıkları için Bolşevikleri destekledi. Daha sonra Bakü Sovyeti'nin 18 Kasım'da yaptığı toplantıda Eserler, Menşevikler ve Taşnaklar Bakü Sovyeti'ne geri döndüler ve onların desteğiyle, Şaumyan ekim ayı Müsavat'ın kazandığı seçimlerin sonuçlarını iptal etmeye karar verdi. Ekim 1917 oylamasının iptali ile, Sosyalist Devrimciler, Menşevikler ve Taşnakların Bakü Sovyeti'ne dönüşünü bağlayan bir perde arkası

¹²⁴ Smirnov , *Uşedşıye v Bessmertıye.*, s. 18-19.

¹²⁵ **Dekrety Sovetskoy Vlasti**, 25 ekim 1917-16 mart 1918 g, Tom: 1, Moskva, Politizdat, 1957, s. 40.

¹²⁶ Mehmet Emin Resulzade, **Bolşeviklerin Şark Siyaseti**, Bakü, Sabah, 1994, s. 44-45.

¹²⁷ **İzvestiya Bakinskovo Soveta**, Sayı: 178 , 5 Kasım 1917, s. 2.

anlaşma olduğuna şüphe yoktur.¹²⁸ Bu aşamada Şaumyan tüm rakiplerini geçmeyi başardı. Konuyla alakalı Şaumyan'ın bu konuşmasından; "...Sovyetlere ek olarak Bakü'de Kamu Örgütleri Yürütme Komitesi vardı. Biz yeterli yetkiye sahip olduğumuza emin oldukça komitenin feshedilmesini talep ettik. Şimdi Sovyet hükümeti kazandı..."¹²⁹ anlaşıldığı üzere artık Bakü'de iktidar Şaumyan'ın eline geçmişti.

Rusya'da olaylar hızla gelişmeye başladı. Nisan Devrimi Haziran, Haziran Devrimi Ekim Devrimi'ne karıştı. Bolşevikler burada ortaya çıktı. Şaumyan ve diğer liderler, faaliyet alanlarını Bakü'ye taşıdıktan sonra, Kamu Kuruluşları Yürütme Komitesi, Şehir Kamu Özyönetimi ve diğer daireleri tamamen feshedip, gerçek yüzlerini teşhir ettiler.¹³⁰

¹²⁸ İsmailov, **Stepan Şaumyan.**, s. 209, 211.

¹²⁹ S. G. Şaumyan, **Stati i Reçi**, Baku, Krasniy Vostok, 1929, s. 150-151.

¹³⁰ Gasanlı, **Russkaya Revolyutsiya.**, s. 116.

İKİNCİ BÖLÜM

GÜNEY KAFKASYA'NIN SİYASİ DURUMU VE MART KATLIAMLARI

A. Şaumyan'ın Güney Kafkasya Hükümetine Karşı Hakimiyet Mücadelesi

Bolşevikler faaliyet alanlarını genişlettikçe, Müsavat Partisi onların Azerbaycan'a özerklik vermek niyetinde olmadığını anladı. Artık faaliyet alanlarını Bakü ile sınırlamadan Güney Kafkasya'ya yaymaya başladı. Elbette Bakü'deki olayların yönetim merkezi olarak kabul edilen Tiflis'ten ayrı olarak gerçekleşmesi düşünülemezdi. Bakü'de gelişen olaylar, idari merkez olarak kabul edilen Tiflis'te gerekli önlemlerin alınmasına yol açtı. Zaten Bakü Sovyeti'nin hakimiyeti Bakü ile sınırlı kalmış, Güney Kafkasya'da etkin güce dönüşmemiştir.

Bolşevikler Petrograd'da darbe ile hakimiyeti elde ettikten sonra Güney Kafkasya'nın hiç bir yerinde (Bakü hariç Ozakom, Menşevik ve Eserler, Tiflis Sovyeti tarafından) bu gelişmeler tanınmamıştı.¹ Geçici Hükümet tarafından Kafkasya'yı idare etmek için kurulan *Özel Güney Kafkasya Komitesi* kısa süre sonra faaliyetlerini durdurdu. 11 Kasım'da onun yerini *Güney Kafkasya Komiserliği* aldı. Menşevik Yevgeni Gegeçkori Başkanı ve Dış İşleri Bakanı oldu. İç İşleri Bakanı ise Akaki Çhenkeli seçildi. Müsavat Partisi temsilcilerinden de hükümete seçilenler oldu. Feteli Han Hoyski ve Halil Bey Hasmammedov Eğitim Bakanı, Mehmet Yusif Cafarov Ticaret ve Sanayi Bakanı, Melik Aslanov ise Ulaştırma Bakanı olarak hükümete katıldı.² Tiflis'te yeni kurulan ve bünyesinde Gürcü, Azerbaycanlı ve Ermenileri birleştiren bu hükümet özerkliğini ilan ederek, Bakü Sovyeti'ni onaylamayacağını belirtti.³

¹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 462.

² ARDA, Fond 1048, op. 1, d. 40, s. 9.

³ Halil Bal, "Birost-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Türkiye ve Ermeniler," *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, Kış 2012, s. 29.

Kafkasya'daki durum çok karmaşık bir hal almıştı. Tiflis'teki *Güney Kafkasya Komiserliği* ile birlikte Bakü'de Sovyet hükümetinin iktidar mücadelesi vardı.

18 Kasım'da Bakinskiy Raboçiy gazetesinde "*Kafkasya'da Yeni Hükümetin Kurulması*" başlıklı bir makale yayınlayan Şaumyan, Tiflis'te gelişen olayların geleceğine ilişkin görüşlerini dile getirdi: "*Biz Bakü halkı, yeni Güney Kafkasya hükümetinden iyi bir şey beklemiyoruz. Bu hükümet, eski Ozakom gibi, Güney Kafkasya'yı üç ulusal vilayete bölecek: Gürcistan Menşeviklere, Ermeniler Taşnaksütyun'a ve Müslümanlar Müslüman milliyetçilere teslim olacak.*"⁴ Halbuki daha önce de belirttiğimiz gibi Tiflis'te yapılan 1.Kafkas Kongresi'nde Şaumyan kendisi Kafkasya'nın üç bölgeye ayrılması gerektiğini belirtmişti. Ya daha önceden söylediklerini unutmuştu ya da hepsi sadece genç bir devrimcinin iktidarı ele geçirmek için söylediği cümlelerdendi.

Tiflis'deki hükümeti tanımadığını belirten Şaumyan 23 Kasım'da Lenine bir telgraf gönderdi. Telgrafta; "*Güney Kafkasya Komiserliği'ne devrim karşıtı bir hükümet gibi savaş ilan ettik. Ordunun çoğu bizim tarafımızda. Ordunun yardımıyla biz onları Sovyet iktidarını tanımak için zorlayabiliriz. Lütfen ne yapacağımızı derhal bize bildirin.*"⁵ diyerek yardım istiyordu.

18 Aralık 1917'de Osmanlı İmparatorluğu ve Rus-Kafkas Ordu Komutanlığı arasında Erzincan Mütarekesi imzalandı. Bu barış antlaşmasıyla Kafkas Cephesi'nde Osmanlı- Rus savaşına son verildi. Ulusal güçlerini toparlamak için fırsat arayan Güney Kafkasya hükümeti bu antlaşmayı memnuniyetle karşıladı.⁶ Mütarekenin ardından Rus birlikleri Kafkas Cephesi'ni terk etmeye başladı.⁷

Kafkas Cephesi'ndeki çözülme üzerine Rus ordusunun Kafkasya Kurmay Başkanı Albay D. Donskoy'un önerisiyle ordunun ulusal birimlere göre kurulmasına karar

⁴ Bakinskiy Raboçiy, Sayı: 86, 18 kasım 1917, s. 3.

⁵ Şaumyan, *İzbranniye Proizvedeniya*, Cilt: 2, s. 152.

⁶ Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi," *Tarih Araştırmaları dergisi*, Sayı: 28, Bahar 1995, s. 226. 207-232

⁷ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 333.

verildi.⁸ 17 Aralık 1917'de, *Güney Kafkasya Komiserliği*, Müslüman Kolordu'nun kurulmasına ilişkin kararı kabul etti. Ulusal birlikler arasındaki ilişkileri düzenlemek için bir Askeri Milletler Konseyi kuruldu. Konsey Ermeniler, Azerbaycanlılar ve Gürcülerden oluşuyordu. 1917'nin sonu ve 1918'in başlarında Müslüman Kolordu'nun karargahı, tüm organizasyon çalışmalarının yürütüldüğü Tiflis'te bulunuyordu.⁹

Bakü ise artık Bolşevizm'in merkezi haline gelmişti. Bakü petrolü, I. Dünya Savaşı'nda çöken Rus ekonomisi için büyük önem taşıyordu. Bakü'de Rus ve Ermeni işçiler arasında yeterince destekçisi olan Bakü Sovyeti, Bakü'yü böylece elinde tutmayı başardı.¹⁰

Güney Kafkasya Komiserliği ile iktidar savaşının devam ettiği bir dönemde 20 Aralık 1917'de RSFSC HKK Başkanı Lenin'in kararıyla, Bolşevik Partisi Merkez Komitesi üyesi, Bakü İşçi ve Asker Mümessilleri Sovyeti Başkanı Stepan Şaumyan, Kafkasya'da bölgesel Sovyet hükümetinin kurulmasına kadar, *Kafkaslar Olağanüstü Komiseri* olarak atandı. 29 Aralık'ta komiserliğe 500.000 ruble tahsis edildi.¹¹

29 Aralık (11 Ocak 1918)1917'de Lenin ve Milletler Bakanı Stalin, Rus hükümetinin işgali altındaki Osmanlı topraklarında "Türkiye Ermenistanı" Ermenilerinin tam bağımsızlığa kadar kendi kaderini belirleme hakkını desteklediğini bildiren özel bir kararname imzaladılar. Petrograd Halk Komiserleri Konseyi, bu hakkın gerçekleşmesinin Ermeni halkının özgür referandumu için gerekli olan bir dizi şartlarla mümkün olduğunu düşünmekteydi. Şartlar bunlardı: "Türkiye Ermenistanı'nda" ikamet eden Ermenilerin can ve mal güvenliğini sağlamak için Rus birliklerinin Türkiye Ermenistanı sınırlarından çekilmesi ve güvenliği sağlama amacıyla Ermeni Halk Milislerinin oluşturulması, Ermeni mültecilerin ve savaş sırasında Türkiye'nin başka bölgelerine kovulan Ermenilerin "Türk Ermenistanı"na engelsiz dönüşleri, Ermeni

⁸ Y. Ratgauzer, *Revolutsiya i Grajdanskaya Voyna v Baku 1917-1918*, Cilt: I, Baku, Krasniy Vostok, 1927, s. 124 ; Z.Bunyatov, *İstoriya Azerbaydjana po Dokumentam i Publikatsiyam*, Bakü, Elm, 1990, s. 122.

⁹ Mehman Süleymanov, *Azerbaycan Ordusu'nun Tarihi (1917 – 1918)*, Cilt: I, Bakı, Maarif, 2018, s. 153.

¹⁰ Kurat, A. g. e., s. 478.

¹¹ *Dekreti Oktyabrskoy Revolyutsii*, Cilt: I, Moskva, Partiynoye, 1933, s. 359.

Milleti Vekilleri Sovyeti şeklinde demokratik olarak seçilmiş "Türkiye Ermenistanı" Geçici Halk Hükümetinin kurulması.¹² Sovyet hükümetinin bu kararnamesi, Batı Ermenilerine Türkiye'de devletlerini özgür iradeleri doğrultusunda inşa etmeleri için tam bir fırsat veriyordu. İktidara gelirken "*İlhaksız ve Tazminatsız Barış*" sözü veren Bolşevik hükümeti şimdi Türk topraklarında bir Ermeni çoğunluğu oluşturmaya çalışarak kendi lehlerine suni bir Ermenistan kurma niyyetindeydi.

Stepan Şaumyan'a, Ermenilere ilişkin bu kararların uygulanmasına mümkün olan tüm yardımı sağlaması, uygulamaların çerçevesini ve yöntemlerini belirlemek ve askerleri "Türkiye-Ermenistanı" sınırlarından çekmek için ortak bir komisyon kurmaya başlaması talimatı verildi.¹³ Görüldüğü üzere değişen sadece Rus devletinin yapısıydı, Bolşevikler de siyasi çıkarları için Çarlık Rusyası dönemindeki gibi Ermeni himayesini sürdürüyordu. Bolşevik hükümetinin halkların kendi kaderini belirleme hakkı Ermeniler söz konusu olunca uygulamaya konuluyordu.

31 Aralık'ta Bakü Sovyeti'ne yeni seçimler yapıldı. Seçimlerden sonra Sovyet toplantısında Bolşevikler, "*Tüm iktidar Sovyetlere aittir*" diyerek hakimiyetlerini ilan ettiler. Şaumyan, Taşnaklar da dahil olmak üzere siyasi muhaliflerinin çoğuyla işbirliği yapmaya hazırdı ancak hiçbir durumda Müsavatçılar ile işbirliği yapmadı. Hile yapılarak seçimler etkilendi.¹⁴ Müsavat başkanı M. E. Resulzade Müsavat Partisi'nin iktidarın Sovyetlere geçmesine prensipte karşı olmadığını, ancak Bakü Sovyeti'nin demokratik bir temelde seçilmediğini bildirdi. Müslüman köylüler temsil edilmediği için Müsavat Partisi'nin iktidarı Sovyete devretmeyi reddettiğini ve Sovyetin Yürütme Komitesi'nde yer almayacağını belirtti.¹⁵

Şaumyan Eserlerin, Menşeviklerin ve Taşnakların yardımıyla Bakü'de iktidarda kalmayı başardıysa da, Bakü'nün tamamında ve Elizavetpol vilayetinde hiçbir gücü yoktu. Bolşevikler, Ekim seçimlerinde Bakü Sovyeti'ne karşı Müsavat'ın zaferini

¹² Mirze Bala Mehmetzade, **Milli Azərbaycan Hareketi**, Ankara, Azərbaycan Kültür derneği, 1991, s.84.

¹³ **Dokumentı Vneşney Politiki SSSR**, Cilt: I, Moskva, Politizdat, 1959, s.75.

¹⁴ İsmailov, **Stepan Şaumyan.**, s. 219.

¹⁵ **İzvestiya Bakinskogo soveta**: Sayı 122: 26 Haziran 1918, s.2.

tanımayarak ve Aralık seçimlerini tahrif ederek Müsavat'ın desteğini kaybettiler. Elizavetpol vilayetinin merkezi Gence'de iktidar aslında Müsavat'ın ve Müslüman Ulusal Komite'nin elindeydi. Komite, RSFSC HKK'nin yetkisini tanımayarak, Güney Kafkasya Komiserliği'ni bölgedeki hükümet olarak onayladı. Aynı şekilde Güney Kafkasya hükümeti Müsavat üyelerini ve diğer Azerbaycan örgütlerini tüm Güney Kafkasya'nın Müslüman nüfusunun temsilcileri olarak tanıdı. Onlarla işbirliği yapmayı ve ulusal askeri birlikler oluşturmayı kabul etti. Aslen Gürcü olan Albay Magalov'a ilk ulusal askeri birliği kurma talimatı verildi.¹⁶

Rus ordusu Kafkasya Cephesini terk etmeye başladıktan sonra askerlerin vatana dönmesi ciddi bir sorun haline gelmişti. *Güney Kafkasya Komiserliği* Rus ordusunun Kafkasya'da kalacağından korkuyordu. Dağıtılmış, morali bozuk ve Bolşevik propagandasından etkilenen böyle bir ordu Güney Kafkasya hükümeti için tehdit oluşturabilirdi. Müsavat ve Taşnaksütyun gibi partiler onları fazla etkileyemezdi. Ordu için gerçek savaş Bolşevikler ve Menşevikler tarafından verilmeliydi.¹⁷ Ayrıca kurulan ulusal birimler için silah gerekliydi ve geri dönen askerlerin silahlarının bir kısmı Müslümanlara verilmeliydi. Güney Kafkasya Komiserliği Rus askerlerinin Tiflise girmeden Garayazı istasyonundan gönderilmelerini istedi. Bakü'ye doğru ilerleyen Rus ordusunun Bolşeviklere hizmet edeceğini ve silahlarının Bolşeviklere verceğini düşünüp askerlerin silahsızlandırılmasını gerekli gördü. Ocak 1918'de Şamhor istasyonunda silahı vermek istemeyen Rus askerleri ve hükümet güçleri arasında çatışmalar oldu.¹⁸

2-9 Ocak'ta yaşanan çatışmalara karşı itiraz eden Şaumyan, gelişen olayları Müsavat'ın faaliyetleriyle koordine etmeğe çalıştı. Şamhor çatışmaları zamanı binlerce askerin öldürüldüğünü ve yaralandığını, Güney Kafkasya hükümetinin elde edilen

¹⁶ İsmailov, *A.g.e.*, s. 225.

¹⁷ Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia.*, s. 42.

¹⁸ Gasanlı, *Russkaya Revolyutsiya.*, s. 68.

silahlardan bazılarına sahip olma hakkının olduğunu, ancak bu silahların yalnızca Sovyet hükümetinin rızasıyla verilebileceğini belirtti.¹⁹

Aynı trende Bakü'ye giden bir çok halkın temsilcilerinden (Arsenidze, Merhaleva ve diğerleri) oluşan bir heyet şahidi oldukları olaylar hakkında "9-13 Ocak 1918'de Güney Kafkasya Demir Yolu'nun Ağstafa-Hacıgabal yolundaki olayların tasviri" adında bir belge düzenleyerek Bakü Sovyeti'ne ve Şehir Duması'na göndermişti. Bu belgede çatışmada 53 kişinin öldüğü, 212 kişinin ise yaralandığı belirtilmişti.²⁰

Güney Kafkasya hükümeti Bolşevik propagandasının yayılmasını önlemeye çalışıyordu. Şaumyan, Lenin ve Stalin'in Sovyetleşme politikasını uygulamak için 22 Ocak 1918'de Tiflis'e gelmişti. Şaumyan Tiflis'te yerel yönetimin bölgede ikinci bir hükümeti kabul etmeyeceğinin çok iyi farkındaydı. Tiflis'te işçilere hitap ederek Kafkasya'nın sovyetleştirilmesine çağıran Şaumyan 25 Ocak'ta kendinin *Kafkaslar Olağanüstü Komiseri* olarak atandığına dair resmi duyuru yaptı. Güney Kafkasya Komiserliği 24 saat içinde Şaumyan'ı Tiflis'i terk etmeğe zorladı. Bu sebepten Şaumyan yeniden Bakü'ye geri döndü.²¹

10 Şubat'ta Tiflis'de Güney Kafkasya Komiserliği tarafından yasama meclisi olara *Güney Kafkasya Seymi (Parlamento)* açıldı. Komiserliğin planına göre, Seymin oluşturulması yasal olarak Kafkasya'nın Sovyet Rusya'dan ayrılmasını formüle edecek ve hükümetin elini güçlendirecekti.²²

2 Mart'ta Bakü Sovyeti toplantısında konuşan Şaumyan, Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılmasına ilişkin Güney Kafkasya Seymi'nin kararına şiddetle karşı çıktı. Güney Kafkasya Seymi'ni Müsavat'ı desteklemekle suçladı. Müsavatçılara yönelik başlıca suçlaması, onların Rusya'dan ayrılma arzusuydu. Bu bağlamda şunları söylüyordu; "*Bu ayrılık, Kafkasya'nın Türk egemenliğine teslim edilmesinin ilk ve kesin*

¹⁹ Şaumyan, *Stati i Reçi.*, s. 99.

²⁰ ARDA, Fond 970, op. 1, d. 86, s. 8, 26.

²¹ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, Gençlik, 1975, s. 250; Akopyan, *Stepan Şaumyan.*, s. 165.

²² Kadışev, *İnterventsiya i Grajdanskoye.*, s. 39.

adımıdır. Hem Rusya'da hem de Kafkasya'da işçi ve köylülerin çıkarlarına uygun devrimin tek kurtuluşu, Sovyet iktidarının kurulmasıdır. Biz devrim karşıtlarına karşı çıkmazsak onlar bize Baküye gelecekler. Ne de olsa Müslüman milliyetçiler Bakü'yü Azerbaycan'ın başkenti yapmak istiyorlar. Dolayısıyla bu muhalifler mümkün olduğu an Bakü Sovyeti'ne hareket edecekler."²³

Merkezi Rusya hükümeti Şubat 1918'de Bakü Sovyeti'ne 30 milyon ruble daha gönderdi ve Lenin'in emriyle şehri işgalcilerden ve milliyetçi gruplardan korumak için Bakü'de Kızıl Ordu birlikleri, silah, mühimmat, teçhizat ve askeri uzmanlar konuşlandırıldı.²⁴

Şaumyan Bakü'deki hükümetine yönelik asıl tehdidin Müsavat'tan geldiği sonucuna varmıştı. Sovyet hükümetinin Bakü'deki sosyal tabanının oluşumu, öncelikle nüfusun Müslüman olmayan kesiminin ve diğer partilerin desteğine bağlıydı. Taşnaklar ve şehir nüfusunun Ermeni kısmı, Azerbaycan karşıtı, Müslüman karşıtı kampanyada özel bir yer işgal etti. Bolşeviklerin ana müttefiki şehrin Ermeni Ulusal Konseyi ve Taşnak Partisi tarafından yönetilen Ermeni nüfusun bir kısmıydı. Taşnaksütyun Partisi'nin Bakü şubesi ve Ermeni Ulusal Konseyi, Bakü, Elizavetpol vilayetlerindeki Müslüman siyasi güçlerinin sosyal desteğini ortadan kaldırmakla daha fazla ilgileniyorlardı.²⁵ Bu dönemde Bolşevikler ile Taşnaklar arasında Taşnakların silahlandırılması konusunda görüşmeler vardı. 3 Mart 1918'de Stalin'e yazdığı mektupta Şaumyan şunları yazıyordu: "...Taşnakların silahlandırılması konusunda meseleyi öyle bir düzenlemenizi rica ediyorum ki, bu konudaki nihai karar bana ait olsun. Duruma göre karar vereceğiz... Bize daha fazla bağımlı olmaları daha iyi olurdu..."²⁶

²³ AMBAA, Fond 3778, op. 487, d. 12, s. 26; Bakinskiy Raboçiy, Sayı: 51, 7 mart 1918, s. 3.

²⁴ Smirnov, Uşedşiyeye v Bessmertiyeye., s. 51.

²⁵ İsmailov, Stepan Şaumyan., s. 245.

²⁶ Şaumyan, İzbranniye Proizvedeniya., Cilt: II, s. 225; İsmailov, A.g.e., s. 249.

B.Türkiye'nin Barış Çabaları: Trabzon Konferansı

İktidara geldiği günden beri bir dizi beyannamelerle halka barış sözü veren Bolşevik hükümeti için artık sulh zamanı gelmişti. 3 (14) Mart 1918'de Sovyet Rusya ile Dörtlü ülkeleri arasında *Brest-Litovsk Barış Antlaşması* imzalandı ve 17 Mart'ta Almanya tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi.²⁷ Rusya Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinden geri çekilerek Kars, Ardahan ve Batum'u Osmanlı devletine geri verdi. Bu toprakların Osmanlı Devleti'ne geri verilmesiyle birlikte Sovyet Rusya'nın kontrolünü Şaumyan'a havale ettiği "Türkiye Ermenistanı"na ilişkin kararname de geçersiz sayılıyordu.

Şaumyan, antlaşmayı RHKK tarafından atılan bir taktik adım olarak nitelendirdi; *"...Dünya devrimi yakında gelecek ve yakın gelecekte bu gerçek olacak, ancak o zaman gerçek barış imzalanacak...Brest Antlaşması, Lenin ve yoldaşlarımız tarafından bir dizi kongrede onaylanarak proletarya ve köylünün rızasıyla imzalandı. Artık her kes bu barışı imzalamanın gereğini anlıyordu..."*²⁸

Brest-Litovsk Antlaşması imzalandıktan sonra Türkiye ve Güney Kafkasya hükümeti arasındaki ilişkiler yeni bir aşamaya geçmiş oldu. Güney Kafkasya hükümeti *Brest-Litovsk Antlaşması'nı* Sovyet hükümeti tarafından imzalanmış bir antlaşma olarak onaylamayı reddetti. Türkiye ile bağımsız olarak barış görüşmeleri yapacağını belirtti. Güney Kafkasya hükümeti bunu yaparak Sovyet hükümetini en yüksek otorite olarak tanımadığını ve kendisini uluslararası müzakereleri yürütmeye yetkili gördüğünü bir kez daha gösterdi.²⁹ Güney Kafkasya hükümetinin düşüncesine göre Türkiye ile yapılacak olan görüşmeler, 1914'deki Osmanlı-Rus hududlarını içermeli ve Osmanlı Devleti'nin

²⁷ Vneşnyaa Politiki SSSR. 1917-1944gg, s. 27-28.

²⁸ Şaumyan, A.g.e., s. 302.

²⁹ Kadışev, Interventsiya i Grajdanskoye., s. 47.

himayesinde olmak şartıyla Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde “Türkiye Ermenistanı” kurulması meselesini gündeme getirmeliydi.³⁰

Müzakereler sonucunda Trabzon'da Güney Kafkasya hükümeti ile Türkiye arasında barış antlaşması imzalanmasına karar verildi. Trabzon Konferansı resmi olarak 14 Mart'ta açıldı. Güney Kafkasya heyetine A. Çenkeli, Osmanlı heyetine ise Hüseyin Rauf Orbay başkanlık ediyordu.³¹ Türk yetkililere göre, Güney Kafkasya hükümeti gerçekten uluslararası hukuka tabi olmak, Osmanlı İmparatorluğu tarafından resmi olarak tanınmak istiyorsa, bir an önce Rusya'dan ayrılıp bağımsızlığını ilan etmeli ve Kars, Batum ve Ardahan üzerindeki hak iddialarından özel antlaşma ile vazgeçmeliydi.³² Ayrıca Batum-Bakü Demir Yolu'nun kullanımı Osmanlı Devleti için büyük öneme sahipti. Güney Kafkasya hükümeti ile anlaşarak bu yolu kullanmak için izin alması halinde Türkiye, etnik bağlılığı bulunan Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'ya ulaşım sağlayabilecekti.³³

Güney Kafkasya delegasyonunun *Brest-Litovsk Antlaşması'nı* tanımak istememesi, taraflar arasındaki anlaşmazlıklar müzakerelerin uzamasına yol açtı. Gürcü tarafının üç sancaktan özellikle de Batum'dan vazgeçmemesi, Türklerin ise Batum konusunda ısrar etmesi ilerleyen Türk ordusuna karşı Batum'da askeri kuvvetlerin toplanmasını hızlandırdı.³⁴ Trabzon ve Tiflis'te tartışmaların sürdüğü bir dönemde Türk ordusu, Brest-Litovsk Antlaşması'nın kendisine verdiği hakları kullanmaya başlayarak, 19 Mart'ta Ardahan'ı geri aldı ve Ermeni birlikleri silahsızlandırıldı.³⁵

Güney Kafkasya hükümetinin idaresinden kenarda kalan Bakü'de Şaumyan'ın rehberliği altında Taşnaklar tarafından Müslümanlara karşı yapılan katliam haberleri

³⁰ Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2002, s. 243, 299, 311

³¹ **ARDA**, Fond 970, op. 1, d. 3, s. 1.

³² **ARDA**, Fond 970, op. 1, d. 3, s. 6-7.

³³ Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları**, s. 268.

³⁴ Mustafa Sarı, **Türkiye- Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014, s.116.

³⁵ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s .469.

Seym'deki gerginliği arttırdı. Gelişen olaylarla ilgili olarak, Müslüman fraksiyonu Seym'in Müslüman nüfusu korumak için hiç bir önlem almayacağı taktirde Seymi terk edeceklerini belirttiler.³⁶ Katliamların önüne geçmek için Güney Kafkasya hükümeti tarafından Albay Magalov önderliğinde Gürcü ve Türklerden oluşan 6000 kişilik birlikler Tiflis-Bakü Demir Yolu civarına gönderildi.³⁷

Bu arada kuzeyden Dağıstan tarafından Bolşevik karşıtı Necmettin Gotsinski'nin kuvvetleri Bakü istikametinde hücumla başlamıştı. Bununla alakalı 7 Nisan'da Devrimci Savunma Komitesi halka çağrıda bulundu; *"Dağıstan Alayı'nın karşı devrimci süvari ve piyade birlikleri Bakü'ye doğru ilerliyor.... Yenilgimiz bölgemizde devrimin ölümü anlamına gelecek ve ortaçağ hanlıklarının ve Türk boyunduruğunun kurulmasına yol açacaktır."*³⁸ Dağıstan birlikleri 10 Nisan'da geri çekilmeye başladı. Gürcü Müsavat kuvvetleri ise Bakü'ye 100 km uzaklıktaki Hacıkabül ilinde yoğunlaşmıştı ve Bakü Sovyet birlikleriyle çatışmalar yaşadı. 10-17 Nisan arasında süren çatışmalarda Müsavat'ın birlikleri Kürdemir'e doğru geri çekilmek zorunda kaldı. Bundan sonra Bakü Sovyeti, Petrovsk'a, Lenkeran ve Şamahı'ya yeni birlikler gönderdi.³⁹

13 Nisan'daki toplantısında Güney Kafkasya Seymi Noe Jordania'nın teklifi ile Türkiye'ye karşı savaşa girme kararı aldı.⁴⁰

Savaş taraftarı olmayan Çenkeli, görüşmeleri tamamen kesmeyerek Türk heyetine daha uygun bir şekilde heyetin Güney Kafkasya hükümetinden talimat almak üzere Tiflis'e gitmesi gerektiğini bildirdi.⁴¹ Gelişen olaylar doğrultusunda Trabzon Konferansı çalışmalarını durdurdu.

³⁶ ARDA, Fond 894, op. 10, d. 144, s. 14.

³⁷ Şahin, A.g.e., s. 395.

³⁸ **Bolşeviki v Borbe za Pobedu Sosialistiçeskoj Revalyutsii v Azerbaydjane**, Dokumentı i materialı 1917-1918 gg, Baku 1957, s. 338-339.

³⁹ Ronald Grigor Suny, **The Baku Commune 1917-1918. Class and Nationality in The Russian Revolution**, New Jersey, Princeton, 1972, s. 263.

⁴⁰ **Dokumentı i Materialı po VneşneyPolitike Zakavkazya i Gruzii**. Tiflis, Pravitelstva Gruzinskoy Respubliki, 1919, s. 183.

⁴¹ ARDA, Fond 970, op. 1, d. 1, s. 30

C. Mart Katliamlarına Hazırlık

Belirttiğimiz gibi Trabzon görüşmelerinin devam ettiği bir dönemde Bakü'de durum oldukça karışıktı. Bakü, sahip olduğu petrolüyle Güney Kafkasya'da ana ilgi odaklarından biri ve Bolşeviklerin merkezi konumundaydı. Mart olayları arifesinde 19 Mart'ta *RKP Merkez Komitesi* tarafından Şaumyan'a gönderilen mektupta, Bakü'nün önemi vurgulanarak Bakü'yü elde tutmak için Sovyet hükümetini onaylama şartıyla Müslümanlar özerklik istiyorsa onlara özerkliğin verilmesi gerektiği belirtilmişti. Ancak Şaumyan için Azerbaycan Türkleri tarafından istenen özerklik, hakimiyetin Müsavat Partisi'ne verilmesi olarak anlaşıyordu.⁴²

Trabzon görüşmelerinin devam ettiği dönemde Bakü'de ulusal askeri birliklerin kaldırılması ve Kızıl Ordu birliklerinin oluşturulması için tedbirler başlamıştı. Ayrıca işçiler arasında propaganda yürütülerek Bakü'nün Güney Kafkasya'daki mücadelenin başlıca kalesi olması gerektiği belirtiliyordu.⁴³ Açık olmasa da Şaumyan'ın seslenişlerinde genellikle iktidar için çatışmaların kaçınılmazlığı vurgulanıyordu. Bakü'de Sovyet'le birilikte ona tabi olmayan Şehir Duması'nın varlığı Şaumyan'ı rahatsız ediyordu. Şaumyan Müsavat Partisi ve Şehir Duması var olduğu sürece tek başına hakimiyete sahip olamayacağını farkındaydı.

Mart katliamları arefesinde Bakü'de yeterli sayıda Ermeni Taşnak silahlı birlikleri vardı. 1917 Ekim Darbesi'nden sonra Tiflis'e gönderilmek üzere Kafkasya Cephesi'nden terhis edilen yaklaşık 5–6 binlik Ermeni askeri Bakü'de toplanmıştı.⁴⁴ Bu zaman, Kızıl Ordu'nun Bakü'deki Genelkurmay Başkanı Taşnaksütyun Partisi üyesi Z. Avetisyandı. Taşnak Partisi'nin bir başka üyesi, Azerbaycan halkına karşı mezalimleriyle tanınan Amazasp Kızıl Ordu'nun 3. Tugayını komuta ediyordu.⁴⁵ Gürüldüğü üzere enternasyonal Bolşevikler artık çıkarları için milliyetçi Taşnaklara askeri ve siyasi ittifak kurmaya başlamışlardı.

⁴² Ratgauzer, *Revolutsiya i Grajdanskaya.*, s. 140.

⁴³ **ARPIİSSA**, Fond 276, op. 3, d. 272, s. 6.

⁴⁴ Süleymanov, *Azerbaycan Ordusu'nun Tarihi.*, s. 125.

⁴⁵ Balayev, *Azerbaydjanskoye Natsionalnoye.*, s. 84.

Olayların seyri, Müslümanlara saldırmak için sadece Şaumyan ve etrafındaki Ermeni birliklerinin bir bahaneye ihtiyaçları olduğunu gösteriyordu. Ocak 1918'de Müslüman Kolordu Komutanı General Esad Bey Talişinski önderliğinde bir birlik Bakü'ye gelmişti. Ancak general ve kurmayların bir kısmı, çoğu Ermenilerden oluşan Bolşevik güçleri tarafından Çarlık döneminde jandarma mensubu oldukları iddiasıyla tutuklandı. Ermeniler bu olayı Müslümanları Bolşeviklere ve Ermenilere karşı silahlı mücadeleyle çekmek için kullansalar da istediklerini elde edemediler.⁴⁶

Daha sonra gelişen olaylar da her şeyin önceden planlandığının göstergesiydi. Lenkeran'da görev yapan Azerbaycanlı petrol zengini ve hayırsever Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in oğlu Mehmettağı, silahının yanlışlıkla ateş alması sonucu yaşamını yitirmiş ve Müslüman alayının bir kısmı cenazesine katılmak üzere Bakü'ye gelmişti. Askerler Evelina gemisiyle Lenkeran'a dönmeliydi.⁴⁷ Bu sırada Ermeniler gizlice Rus Milli Şurası, Hazar denizcileri, Eserler ve Menşevikler arasında, bu subaylara Mugan'daki Rus-Molokan köylerini yok etmeleri talimatı verildiğine dair söylentiler yaymaya başladılar.⁴⁸ Bakü Sovyeti rehberliğinin emri ile asker ve subayların silahlarını 24 saat içinde Bakü Sovyeti Yürütme Komitesi temsilcilerine teslim etmeleri talep edilerek Evelina'nın iskeleden ayrılmasına izin verilmeyerek silahsızlandırma başladı.⁴⁹ Burada maksat misilleme ateşiyle Müslümanları kışkırtmak ve bu bahaneyle onlara karşı gerçek bir savaş başlatmaktı.

Ermeni-Rus Bolşevik silahlı gruplarının Evelina gemisine saldırması ve Türk-Müslüman askerlerini silahsızlandırması halkta büyük endişe yarattı. 30 (18) Mart'ta Müslümanlar bir başka provokasyonla karşı karşıya kaldılar. Bu olaylarla bağlantılı olarak Müslüman toplumunun önde gelen temsilcileri İsmailiye binasında eski Bakü Belediye Başkanı Gayk Ter-Mikaelyan'ın da katıldığı bir toplantı gerçekleştirdi. O Ermeni Ulusal Konseyi ve Taşnaksütyun Partisi adına, Müslümanlar Bolşeviklere karşı

⁴⁶ **ARPiİSSA**, Fond 277, op. 2, d. 27, s. 16.

⁴⁷ **ARPiİSSA**, Fond 277, op. 2, d. 27, s. 16 ob.

⁴⁸ Gasanlı, **Russkaya Revolyutsiya.**, s. 105.

⁴⁹ Balayev, **Mamed Emin.**, s. 93.

çıkarsa Ermenilerin de Müslümanlara katılarak Bolşevikleri Bakü'den çıkarmalarına yardım edeceklerini söyledi.⁵⁰ 30 Mart sabahı şehrin çeşitli yerlerinde Müslümanların protestoları başladı ve katılımcılar haklı olarak Azerbaycan ordusunun el konulan silahlarının iade edilmesini ve ya Bakü'deki Ermeni birliklerinin de silahsızlandırılmasını talep ettiler.⁵¹ Müsavat üyeleri, ele geçirilen silahların iade edilmesi için Devrim Komitesi'ne ultimatoma vererek bu amaçla heyetlerini gönderdiler.⁵² 30 Mart'ta Azerbaycanlı Bolşevik N.Narimanov'un dairesinde Müsavat Partisi lideri M.E.Resultzade ile Şaumyan arasında görüşmeler başladı ve silahların iadesi için anlaşmaya varıldı. Ancak bu sırada Şemahinskaya sokağında Kızıl Ordu süvarilerine ateş edildiğine dair haberler çıktı. Bu olayı kullanan Bolşevik ve Taşnak temsilcileri şehirde kan dökülmemesi için Azerbaycan tarafının istişarelere devam etmesi hakkındaki bütün argümanları görmezden gelerek müzakereleri hemen durdurdular. Aslında, bu provokasyon Ermeniler tarafından yapılmıştı. Bu şekilde, şehrin Müslüman nüfusuna karşı Bolşeviklerin büyük çaplı bir ceza operasyonu başlatmasına zemin hazırladılar.⁵³

30 Mart akşamı Bakü Sovyeti askeri birliklerinin acil toplantısı yapıldı. Savaş başlatılmasına karar verildi. Ermeni Ulusal Konseyi ve Taşnak liderleri savaşa çağrıldı. A. Mikoyan ve N. Anançenko'ya çalışmaları organize etmeleri talimatı verildi.⁵⁴ Bakü'deki hemen hemen bütün mahalleler Bolşevik ve Taşnaklar tarafından saldırıya uğradı. Mahallelerinin bombalanmasında uçaklar aktif olarak kullanılmış, Hazar Filosu'nun Ardahan ve Janr gemileri tarafından şehre top atışları yapılmıştır.⁵⁵ 31 Mart'ta Bakü ve çevresinde yapılan askeri operasyonlara rehberlik etmek için Devrimci

⁵⁰ **ARPiİSSA**, Fond 277, op. 2, d. 27, s. 16 ob

⁵¹ Sariahmetoğlu, **Azeri-Ermeni İlişkileri.**, s. 383.

⁵² **ARPiİSSA**, Fond 277, op. 2, d. 14, s. 8.

⁵³ A. G. Balayev, **Fevralskaya Revolyutsiya i Natsionalniye Okrainı Martovskiye Sobitiya 1918 Goda v Azerbaydjane**, Moskva, Flinta, 2008, s. 17.

⁵⁴ Gasanlı, **Russkaya Revolyutsiya.**, s. 107.

⁵⁵ **ARPiİSSA**, Fond 277, op. 2, d. 14, s. 49.

Savunma Komitesi kuruldu.⁵⁶ Komitenin üyeleri – S. Şaumyan, N. Narimanov, G. Korganov, İ. Suharev, A. Çaparidze, S. Saakyan, N.Kuznetsov, M. Yeremyan'dı.⁵⁷

31 Mart'ta Müslüman temsilciler, Müslümanlara karşı devam eden zulümleri önlemek ve görüşmelerde bulunmak için Bakü Sovyeti Yürütme Komitesi'ne geldi. Bakü Sovyeti tarafından 1 Nisan 1918'de Bakü Müslüman Konseyi'ne verdiği ultimatonda Bakü İşçi ve Asker Mümessilleri Sovyeti'nin kayıtsız şartsız tanınmasını, Bakü Port-Petrovsk Demir Yolu'nun kurtarılması⁵⁸, vahşi tümen birimlerinin Bakü'den çıkarılmasını talep etti.⁵⁹

Devrimci Savunma Komitesi'nin ultimatomunun kabul edilmesine rağmen, yürütme komitesinde A.Çaparidze ile yapılan görüşmeler sonuçsuz kaldı. Dönüş yolunda Müslüman Komite'nin üç üyesi yolda vuruldu.⁶⁰

1. Bakü'de Yapılan Katliamlar

Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduktan sonra katliamları araştırmak üzere 15 Temmuz 1918'de Gence'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Başbakanı Feteli Han Hoyski tarafından imzalanan kararla 7 kişilik Olağanüstü Soruşturma Komisyonu kurulmuştur.⁶¹ Olağanüstü Soruşturma Komisyonu'nun 36 cilt, 3.500 sayfalık raporu katliamları araştırmak için en güvenilir kaynak olarak kabul ediliyor.

Arşiv belgelerini incelediğimizde Bakü'de ve başka bölgelerde katliamlar sırasında akılalmaz zulümlerin yapıldığını görmekteyiz. Saldırı, iyi silahlanmış ve eğitilmiş Ermeni askerleri tarafından çok sayıda makineli tüfekle gerçekleştirilmişti. Başlangıçta Bakü'nün Mehmetli ve Zibillidere ilçelerinde Ermeniler yalnızca Müslüman

⁵⁶ **ARPIİİSSA**, Fond 268, op. 10, d. 20, s. 68.

⁵⁷ **İzvestiya Bakinskovo Soveta**, Sayı:64, 11 Nisan 1918, s. 3.

⁵⁸ Kuzey Kafkasya'daki Kızıl Ordu birliklerinin Kornilov ve Denikin'in birlikleriyle savaşmasından yararlanan Dağıstan'daki Bolşevik karşıtı liderlerden İmam Gotsinski, Bakü'yü gıda techizatından mahrum bırakan Petrovsk Demir Yolu'nun kontrolünü ele geçirmişti. Kadışev, **İnterventsiya i Grajdanskoye.**, s. 90-91.

⁵⁹ **ARPIİİSSA**, Fond 276, op. 1, d. 94, s. 12.

⁶⁰ **ARPIİİSSA**, Fond 276, op. 2, d. 20, s. 69.

⁶¹ **ARDA**, Fond 1061, op. 1, d. 95, s. 2; **ARDA**, Fond 864, op. 4, d. 65, s. 13.

evlerine girerek insanları öldürüyor, hançerle kesiyor, çocukları alevlerin içine atıyor ve üç-dört günlük bebekleri süngülüyerek katl ediyordu. Evine hücum edilen şahıslardan biri Hacı Emir Aliyev'di. Evine yapılan baskında 80 yaşındaki bir adamı, 60-70 yaşlarında bir kadını öldürdüler, üç küçük çocuğu ise kestiler ve 25 yaşındaki bir kadını duvara çivilediler. Nikolayev Caddesi'ne saldıran Ermeni askerlerinin başında çoğunlukla Ermeni aydınlar bulunuyordu. Onlardan bazıları bir eve girerek 8 kadın ve çocuğu vurdu. Başka bir grup Fars Caddesi'nde Bala Ahmet Muhtarov'un evine girdi. Dokuz Müslüman aydınını sokağa çıkararak Meclis Meydanı'nda öldürdüler. İki cesedi ise yanan Dağıstan Oteli'nin içine attılar.⁶²

Cenazeler otomobillerle camilere götürülüyordu. Erkekler, kadınlar ve çocuklar da dahil 6748 Müslüman cenazesi, Vulkan Fabrikası'nın bahçesine nakledildi.⁶³ Dönemin fotoğrafçıları N. Litvintsev ve İ.Daşkeviç, katliamların çeşitli fotoğraflarını çektiler. Nikolay Bunyatov adlı geminin kaptan yardımcısı K. Ahundov'un önerisi üzerine Vladimir Sokolov adlı bir teknisyen vasıtasıyla katliama dair birçok fotoğraf elde edilmiş ve bunlar soruşturma belgelerine eklenmişti.⁶⁴ Vladimir Sokolov'un çektiği üç fotoğraf çok etkiliydi. İlk fotoğraf, kafasına kurşun yarası alan ve vücudunda beş yara bulunan, köprücük kemiği baltalanan bir kadın cesediydi. Cesedin sağ göğsünde, annesinin göğsünden süt içen, ayağında süngü ve hala hayatta olan bir çocuk yatıyordu. İkincisi duvara çivilenmiş bir bebek fotoğrafıydı. Üçüncü fotoğraf 13-14 yaşında tecavüze uğrayan kız fotoğrafıydı. Ahundov ve Sokolov dördüncü eve girdiklerinde evin zemininde 22-23 yaşlarında çıplak bir kadın, altı yaşında bir kız, sekiz yaşında bir erkek ve bir bebeğin cesetlerini gördüler. Bebeğin elleri ve ayakları üç köpek tarafından kemiriliyordu. Sokolov o kadar etkilenmişti ki daha fazla fotoğraf çekmeyi reddetti.⁶⁵ Bakü ve çevresinde Bolşevik ve Taşnak grupları tarafından yapılan katliamlarda 15.000

⁶² ARPIİSSA, Fond 277, op. 2, d. 27, s. 17-17ob.

⁶³ ARPIİSSA, Fond 277, op. 2, d. 27, s.18 ob

⁶⁴ Emin Dadaşov, Fotomaterialler Bakü'de Töredilmiş Mart Soykrımı'nın Öğrenilmesinde Manba Gibi, *İlim ve Tahsil*, Kış 2015, s.227.

⁶⁵ ARPIİSSA, Fond 277, op. 2, d. 27, s.18 ob; Fond 277, op. 2, d. 14, s. 50-51.

kadar Müslüman öldürüldü.⁶⁶ Ermeniler 36. Türkistan Alayı'nın ateşkes talebini görmezden gelerek askeri operasyonların ancak Taşnaksütyun Partisi'nin emriyle durdurulacağını belirtiyordu. Ancak alay tarafından verilen ultiमतomdan ve Rusların Ermeni gaddarlığına karşı protestoları sonrasında katliam durduruldu. Ancak daha sonrasında da Ermeniler Müslümanları ara sokaklarda ve yollarda yakalayarak öldürüyor cesetleri kuyulara ve denize atıyorlardı.⁶⁷

Resim-3 Bakü'de Ermenilerin yaptığı vahşetler

Kaynak: Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi Foto-Negatif Fonu

Ermeniler sadece Müslüman evlerini değil tarihi ve mimari anıtları da yakarak tahrip ettiler. Olağanüstü Araştırma Komisyonu üyesi, Öğretmen Mirza Cevat Ahundzade, fotoğrafçı Litvinov'a Bakü'deki bu binaların fotoğraflarını çektirmişti. Kaspi Basımevi, Müslüman Hayır Kurumu'nun İsmailiye binasının doğu tarafı (Ermeni subay Tatevos Amirov üç Ermeni askeriyle birlikte yakmıştı)⁶⁸, çoğunlukla Müslümanların yaşadığı Pazar Caddesi'ndeki eski İskenderiye Oteli'nin binası, yine çoğunlukla

⁶⁶ ARDA, Fond 894, op. 10, d. 144, s. 9.

⁶⁷ ARPiİSSA, Fond 277, op. 2, d. 16, s. 18-19.

⁶⁸ ARPiİSSA, Fond 277, op. 2, d. 27, s.20.

Müslümanların yaşadığı Pazar ve Gubemski Sokaklarının köşesinde İslamiye Otelinin binası, top ateşi sonucu Tezepir Camii'nin güney ve doğu kısımları ile Şah Camii'nin minaresinin doğu tarafı hasar gören ve yıkılan yapılar arasındaydı.

Bu katliamlar Bakü ile sınırlı kalmayıp Nisan ayının ilk günlerinden itibaren Şamahı, Guba, Haçmaz, Lenkeran, Hacıgabul ve Salyan ilçelerinde de yapıldı. Farklı ilçelere güya Müsavat birliklerini etkisiz bırakmak amacıyla gönderilen ceza timlerinin başında Ermeni komutanlar T. Amiryan, S. Lalayan, Amazasp vardı. Şamahı'ya gönderilen müfrezenin başında Lalayev (S. Lalayan) bulunuyordu. Burada yaklaşık 7 bin kişi öldürüldü.⁶⁹ Şamahı'daki Müslüman camiine giren Ermeniler, Azerbaycan halkına karşı nefretlerini gizlemeden açıkça ifade ediyorlardı: *"On iki yıldır bunu bekliyorduk. Şimdi Nikola'nın size yardım ettiği 1905 yılı değil. Müslümanlara merhamet yok, hepsi yok edilmeli."*⁷⁰ Şaumyan'ın emriyle Amazasp komutasındaki Guba'ya gönderilen ceza timleri de güya öldürülen Ermenilerin intikamını alıyordu.⁷¹

Guba Belediye Başkanı A. Alibeyov Bakü'ye geldiğinde Şaumyan'a Amazaspın askerlerinin Guba'da yaptığı vahşetler hakkında bilgi verdi. Şaumyan onu gülümseyerek dinledi ve *"Müslümanlar ve Türkler yüzbinlerce Ermeni'yi katlettiler ve şimdi Ermeniler Guba'da iki Müslüman'ı öldürdüklerinde Müslümanlar şikayet edip gözyaşı döküyor"* dedi.⁷² Aslında, Şaumyan'ın doğası burada açıkça görülebilir. Olan biteni normalleştirerek hak ve savunma bazlı değil de rovanşist bir düşünceyle ön yargılı yorumluyordu.

2. Şaumyan'ın Katliamlardaki Rolü

Şaumyan, Bakü ve diğer bölgelerdeki Türk-Müslüman katliamlarını *"İç Savaş"* olarak nitelendiriyordu. 13 Nisan'da RSFSC HKK'ye yazdığı mektupta yapılanları şu şekilde yorumluyordu: *"Üç gün boyunca 30-31 Mart ve 1 Nisan Bakü'de şiddetli savaşlar*

⁶⁹ ARDA, Fond 1061, op. 1, d. 108, s. 7.

⁷⁰ ARPiİSSA, Fond 277, op. 2, d. 16, s. 10 ob.

⁷¹ ARDA, Fond 1061, op. 1, d. 95, s. 7.

⁷² İsmailov, **Stepan Şaumyan.**, s. 282.

oldu. Bir yanda Sovyet Kızıl Muhafızları, bizim kurduğumuz Kızıl Enternasyonel Ordusu, kısa sürede yeniden örgütlemeyi başardığımız Kızıl Filo ve Ermeni Ulusal Birlikleri savaşıyordu. Öte yanda Müsavat Partisi liderliğindeki Müslümanlar, silahlı gruplar, birçok Rus subayı, vahşi Müslüman tümeni. Savaşların sonuçları bizim için parlak oldu. Düşmana ezici darbe vuruldu ve düşman neredeyse yok edildi. Müzakereler olmaksızın imzalanan şartları onlara kabul ettirdik. Bakü'de galip gelselerdi, şehir Azerbaycan'ın başkenti ilan edilseydi, tüm gayrimüslim unsurlar silahsızlandırılır ve öldürülürdü. Güney Kafkasya'yı Rusya'dan ayırıp Türk himayesine vereceklerdi. Hem yerel konseyin hem de Kafkas Ordusu Devrimci Komitesi'nin (Tiflis ve Sarıkamış'tan toplanan) çabaları sonucunda silahlı kuvvetlerimizin sayısı 6.000 civarındaydı. Taşnaksütyun'un da yaklaşık 3.000 - 4.000 ulusal birimi vardı ve bunlar bizim emrimizdeydi."⁷³

Müsavatçılar Bolşeviklerin artık Taşnaklarla birleştiğini yazıyordu. Gazete, bu tür bir işbirliğinin ancak ulusal zeminde açıklanabileceğini belirterek bir ulusu diğerine karşı kışkırtma politikasını iç savaş yerine demokrasinin ölümü olarak nitelendiriyordu.⁷⁴

Bolşevikler kendileri de bunun bir iç savaş olmadığını farkındaydılar. Bolşevik Partisi üyesi Blyumin, anılarında Mart katliamları hakkında şunları yazmıştı; "Mart olayları sırasında kendi silahlı kuvvetlerimiz yeterli olmadığı için Taşnakları kullandık. Ancak Taşnak grupları kendi hain emellerini gerçekleştirdiler. Bir iç savaş yerine ulusal katliam yaptılar Bakü'de yaklaşık 20.000 yoksul Müslümanı katlettiler."⁷⁵

Azerbaycanlı Bolşevik N.Nerimanov, Bolşevik düşüncelerine kalpten bağlılığına rağmen, 1918 olaylarına objektif bir yaklaşım sergilemiş ve Bolşevikleri eleştirmiştir. O, "Ucgarlarda Devrimimizin Tarihi Üzerine" adlı kitabında şunları yazıyordu: "Biz yeterli güce sahip olmadığımız için Şaumyan Ermenileri kullandı. Ben şimdi bir iç savaş başlatmanın tehlikeli olduğunu kanıtlamaya çalıştım çünkü ulusal bir katliama dönüşebilirdi. Bakü'de Taşnaklar üç gün boyunca vahşicesine katliamlar yaptılar.

⁷³ ARPiİSSA, Fond 5, op. 1, d. 21, s. 1-2.

⁷⁴ Nesrin Sarıahmetoğlu, "Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının Yeniden Değerlendirilmesi (31 Mart 1918)", OAKA, Sayı: 9, Bahar 2010, s. 91

⁷⁵ ARPiİSSA, Fond 276, op. 2, d. 20, s. 18-19.

Çocuklu Müslüman kadınları esir aldılar. Burada, savunucularımız Taşnakların kadınlara yönelik alçakça hakaretlerine biraz sessiz kalıyorum... Ama Bakü'den sonra kazalarda bu savaşa devam etmeğe ne gerek vardı."⁷⁶ Mart olaylarından sonra Narimanov Şaumyan ve Çaparidze'ye mektup yazarak bu olayların Sovyet hükümetini ve Bolşevik fikirlerini zedelediğini, onlar için kara leke olduğunu belirtti.⁷⁷ Stepan Şaumyan'ın oğlu Suren Şaumyan dolayısıyla da olsa bu katliamın Ermeniler tarafından işlendiği konusunda herkesin hemfikir olduğunu belirtiyordu.⁷⁸ Ermeni yazar Karinyan da Ermeni birliklerinin Sovyet hükümeti yanında yer almasının ve yapılanların savaşa ulusal bir nitelik kazandırdığını itiraf ediyordu.⁷⁹ Güney Kafkasya Seymi'nin Ermeni fraksiyonunun temsilcisi Karçikyan, Taşnakların Bakü'deki Mart olaylarına karıştığını yalanlayarak Ermeni askerlerinin kendi başına hareket ettiğini iddia etmişti.⁸⁰

Mevcut arşiv belgelerinin objektif analizi gösteriyor ki Bakü Sovyeti'nin Taşnak-Ermeni birlikleriyle "iç savaş" adı altında Müsavat'ın siyasi gücünü yok etmek için başlattığı çatışma kısa sürede sıradan Müslüman halkın milli katliamı haline büründü. Şaumyan'ın kendisinin de dediği gibi "*Taşnakların katılımı iç savaşa ulusal katliam şekli verdi, lakin bundan kaçmak mümkün değildi. Biz buna bilinçli olarak gittik. Müslüman yoksullar çok zarar gördüler, ancak şimdi onlar bolşevikler ve Sovyet bünyesinde birleştiriliyor.*"⁸¹ Demek ki Şaumyan olayların boyutunun farkındaydı ve daha fazla kan dökülmesini önleyebilirdi. Halbuki Şaumyan 1905-1906'da kardeş katliamına son verilmesini talep ederek Çar hükümetini suçluyordu. Bolşevik-Taşnak birlikleri siyasi görüşlerini dikkate almadan sosyal konum ve cinsiyet ayırt etmeden, genç, kadın, çocuk, yaşlı demeden günahsız Müslümanları katlettiler. Bolşevikler iktidara gelirken uluslara vaadettiği demokratik hakları vermek yerine, aralarındaki sınıf mücadelesine göz yumdu.

⁷⁶ Neriman Nerimanov, **Ucgarlarda İnkılabımızın Tarihine Dair: İ. V. Staline Mektup**, Bakü Azərneşr, 1992, s. 24-25.

⁷⁷ Nariman Narimanov, **İzbranniye Proizvideniye**, Cilt: II, Bakü 1989, s. 123.

⁷⁸ Suren Şaumyan, **Bakinskaya Kommuna**, Bakü, Krasniy Vostok, 1927, s. 18.

⁷⁹ Karinyan, **Şaumyan i Natsionalistiçeskiye.**, s. 42.

⁸⁰ **ARDA**, Fond 970, op. 1, d. 1, s. 28.

⁸¹ **ARPiİSSA**, Fond 5, op. 1, d. 21, s. 2.

D. Batum Konferansı ve Bağımsızlığın İlanı

17 Nisan 1918'de F. H. Hoyski, Seym'e Bakü'deki katliamlar hakkında bir rapor sundu. Raporda Bakü'deki olayların Elizavetpol eyaletinin tüm bölgelerinde tartışıldığı ve bütün kararlarda Türk birliklerinin Bakü'ye gelişini isteyen maddeler olduğu belirtildi.⁸²

Kafkasya Seymi katliamları engelleyemedi. Çünkü Seym'in düzenli bir askeri gücü yoktu. Bakü'deki kızıl birlikler Ermenilerle birlikte Müslüman birliklerinin olduğu Gence'ye saldırmaya hazırlanıyorlardı. Gence'nin düşmesi bağımsızlık mücadelesinin yıkılması anlamına geliyordu. Müslümanların tek çıkış yolu Osmanlı ordusundan yardım istemektir.⁸³

22 Nisan'da Seym, bağımsız Güney Kafkasya Federasyonu'nu ilan etti. Kafkasya hükümeti 13 Nisan'da Türkiye'ye savaş ilan ettikten sonra savaşın başında Batum yitirilmiş ve artık 22 Nisan'da Kars hariç üç sancağın arazisi Türk ordusu tarafından ele geçirilmişti. Artık Kafkasya hükümetinin savaşı devam ettirmesine gerek kalmamıştı.⁸⁴ Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan eden Seym, yeni hükümete Türkiye ile görüşmeleri sürdürme talimatı verdi. 23 Nisan'da A.Çhenkeli, Vehib Paşa'ya bağımsızlığını ilan eden Güney Kafkasya Cumhuriyeti'nin Türkiye'nin tüm taleplerini kabul ettiğini ve Brest-Litovsk Antlaşması temelinde müzakerelere devam etmeye hazır olduğunu bildirerek görüşmelerin Batum'da devam etmesini rica etti.⁸⁵ Gürcüler üç sancağın Türkiye'ye geri verilmesine karar verildiği halde Almanya'nın yardımıyla bağımsızlıklarını kazanabileceklerine inandıkları için yeniden konferans yapma gereği duymuştu. Bu yüzden Almanların da müzakerelere katılmasını istemişti. Batum'un Almanya'nın denetimi altında serbest liman olmasını isteyen Almanlar, Türklerin Kafkasya üzerinde hakimiyet kurması halinde, kendilerinin bölgedeki çıkarlarına ters düşüleceğine ve bunun sonucunda Orta Asya'yla olan ilişkilerinin tamamen biteceği düşüncesine

⁸² ARDA, Fond 894, op. 10, d. 144, s. 10-11.

⁸³ Baykara, *Azerbaycan İstiklal*, s. 256.

⁸⁴ Şahin, *Trabzon ve Batum*, s. 499.

⁸⁵ *Dokumentı i Materialı po VneşneyPolitike Zakavkazya i Gruzii*, s. 222.

sahiptiler.⁸⁶ 27 Nisan 1918'de Almanya ile Türkiye arasında Kafkasya'daki nüfuz alanlarının paylaşımı konusunda bir antlaşma imzalandı. Antlaşma şartlarına göre Kafkasya'da işgal edilen topraklar, Kars-İskenderiye-Karaklise Demir Yolu hattı boyunca Ermenilerin yaşadığı topraklarının bir kısmı Türkiye'ye geçti. Kafkasya'nın geri kalanında, Azerbaycan'ın Güney Kafkasya hükümetine bağlı bölgeleri de dahil, Almanya'nın çıkarları öncelikli olmalıydı. Antlaşmanın imzalanmasının ertesi günü Türkiye, Batum'da barış görüşmelerine başlamayı kabul etti. Halil Mentеше başkanlığındaki Türk heyetine Kafkas Cephesi Komutanı Vehib Mehmed Paşa da eşlik etti. Türkiye ile Kafkasya Federal Cumhuriyeti arasındaki görüşmeler 11 Mayıs'ta Batum'da yeniden başladı. Batum görüşmelerine Otto von Lossov başkanlığındaki Alman heyeti de katıldı. Türkler Müsavat üyeleriyle gizli görüşmeler yapıyordu. Bu, Almanların dikkatinden kaçmamıştı ve onlar da Kafkasya heyetinin Gürcü kısmı ile Gürcistan'ın savunması konusunda gizli görüşmelere başlamıştı.⁸⁷

Batum Konferansı arefesinde Şaumyan'ın rehberlik ettiği Bakü Sovyeti 1 Mayıs'ta yayınladığı beyenname ile Sovyetin Güney Kafkasya ve Dağıstan'da iktidar için sonuna kadar savaşacağını bildirmesi, Moskova ve yerel hükümetin Kafkasya'nın bağımsızlığın ilanına bir tepki ve Türkiye'ye karşı konferans arefesinde bir gövde gösterisiydi.⁸⁸

11 Mayıs 1918' de başlayan Batum Konferansı tarafların bir birlerine karşılıklı notaları şeklinde devam etti. Bu Konferansta Türk heyetinin toprak talepleri 1828 yılı sınırlarına kadar gidiyor ayrıca Kafkasya'daki mühim demir yollarının kendi kontrolüne geçmesini istiyordu.⁸⁹ Batum'daki Kafkasya heyetinin Gürcü kısmıyla yapılan perde arkası görüşmelerde Almanlar, Kafkasya Federasyonu'nun dağılmak üzere olduğunu ve Gürcistan'ın yardım için yönünü Almanya'ya dönmesi gerektiğini açıkça belirtiyordu. Türklerden korkan Almanlar, Gürcü heyetini nihai bir karar vermesi için acele ettiriyordu. 14 Mayıs 1918'de Gürcistan Ulusal Konseyi Almanya'nın koruması altına

⁸⁶ Şahin, **A.g.e.**, s. 534-537.

⁸⁷ Pipiya Georgiy Vladimiroviç, **Germanskiy İmperializm v Zakavkazye v 1910-1918 gg**, Moskva, Nauka, 1978, s. 71.

⁸⁸ Şahin, **Trabzon ve Batum.**, s. 541.

⁸⁹ Mustafa Sarı, **Türkiye- Kafkasya İlişkilerinde.**, s. 139.

girmek istediğini açıkladı. Batum'daki Alman heyeti, Türklerden gizlice, kurulacak olan bağımsız Gürcistan ile imzalanacak anlaşma metnlerinin alalecele hazırlanmasına başladı.⁹⁰

Azerbaycanlı temsilciler de BHKK'nin Gence yönüne hareket etmesini önlemek için Türk birliklerinin Kafkasya'ya girmesine izin verilmesini talep ettiler. Güney Kafkasya'daki gerilimler her iki tarafın çıkarlarını farklı şekillerde etkilediği için Batum'daki temsilciler arasındaki fikir çatışmalarını daha da körükledi. Alman heyeti Türk Ordusu Genelkurmay Başkanı Von Zekt aracılığıyla Enver Paşa'ya gönderdiği tebliğde, Türk ordusunun Müslümanlara yardım için dahi olsa Kafkasya'daki yardımların durdurulması ve birliklerini geri çekmesini talep etti. Hidenburg tarafından gönderilen bir başka ultiatomda, Türk birliklerinin Kafkasya'dan İran ve Irak'a çekilmesi, bunların yerine Alman birliklerinin getirilmesi, Gümrü-Culfa Demir Yolu hariç Kafkasya'daki demiryollarının Alman birliklerine devredilmesi ve demir yollarının kontrolünün Alman yetkililere verilmesi talepleri vardı.⁹¹

Bakü petrolü Almanya için büyük bir ihtiyaç haline gelmişti ve Almanlar, şehrin Türklerin eline geçmesi halinde Almanların petrol alamayacağını düşünüyordu. Türkleri engellemek için Ruslarla dahi anlaşmaya varmaya hazırlardı.⁹²

Batum'dan 25 Mayıs'ta Tiflis'e dönen N.Jordanya barış görüşmelerinin gidişatı hakkında bilgi verdi ve Gürcistan'ın Güney Kafkasya Federasyonu'ndan ayrılarak bağımsızlık ilan etmesi meselesini gündeme getirdi. Gürcüler bu fikre Otto von Lossov ile gizli görüşmeler sırasında gelmişler.⁹³

Kafkasya'daki siyasi durumdaki değişiklik nedeniyle, 25 Mayıs 1918'de Tiflis'te Seymin Müslüman Fraksiyonu'nun olağanüstü toplantısı yapıldı. Görüşmede Gürcistan'ın ayrılarak bağımsızlığının ilan edilmesinin beklendiği, Seym'in Müslüman

⁹⁰ Vladimiroviç, **Germanskiy İmperializm v Zakavkazyi.**, s. 72.

⁹¹ Şevket Sureyya Aydemir, **Enver Paşa Makedonya'dan Orta Asya'ya 1914-1922**, Cilt: 3, İstanbul, Remzi, 1993, s. 420-421.

⁹² Mim Kemal Öke, **Ermeni Meselesi 1914-1923**, İstanbul, Aydınlar Ocağı yayınları, 1986, s. 162.

⁹³ Mustafa Sarı, **Türkiye-Kafkasya ilişkilerinde.**, s.136.

fraksiyonunun da aynı adımı atacağı belirtildi. Gürcistan bağımsızlığını ilan ederse Azerbaycan da bağımsızlığını ilan edecekti. F.Hoyski'nin Seym'in Ermeni Fraksiyonu'nun üyesi Karçikyan ile yaptığı görüşmeden, Ermenistan'ın da bağımsızlığını ilan edeceği açıktı.⁹⁴

Türkiye Bakü Sovyeti birliklerinin Bakü'de ve bölgelerde yaptığı katliamlardan haberdardı. Tiflis'te gelişen olaylardan habersiz 26 Mayıs'ta Türk heyeti tarafından Kafkaya delegasyonuna verilen ultimatomda 72 saat içinde Türkiye'nin yeni toprak taleplerine, ayrıca katliama maruz kalan Türk ve Müslümanlara yardım etmesine, Türk ordusunun Güney Kafkasya demir yollarından geçip Bakü'yü kurtarmasına cevap verilmesini talep etti.⁹⁵

Seym 26 Mayıs'ta feshedildi. Gürcistan Ulusal Konseyi, Gürcistan devletinin bağımsızlığını resmen ilan etti. Ardından Azerbaycan ve Ermenistan da cumhuriyetlerini ilan ettiler. Şaumyan'ın Azerbaycan devletinin kurulmasıyla ilgili öngörüsü doğru çıktı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, Bakü Sovyeti ile Azerbaycan ulusal güçleri arasındaki çatışmada yeni bir aşama başladı.

⁹⁴ ARDA, Fond 970, op. 1, d. 1, s. 43,45.

⁹⁵ Şahin, Trabzon ve Batum., s. 592.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAKÜ KOMÜNÜ'NÜN FAALİYETLERİ VE ÇÖKÜŞÜ

A. Bakü Halk Komiserleri Konseyi'nin Kurulması

Bakü Sovyeti Mart katliamlarından sonra şehirde tam güç kazandı. 13 Nisan 1918 tarihli Lenin'e gönderdiği mektupta Şaumyan; *"Bakü'deki zaferimizden sonra Sovyetler güçlendi. Bolşeviklerin Bakü'deki etkisi zaten büyüktü ve şimdi daha da arttı. Her şey kontrolümüz altında. Taşnaklar hala bizi destekliyorlar ama onları güçlendirmeye gerek yok"* diye belirtiyordu.⁹⁶

20 Nisan'da Devrimci Savunma Komitesi'nin Bakü Şehir Duması'nın feshedilmesine ilişkin kararnamesi yayınlandı. Kararnamede; *"Mevcut Şehir Duması'nın yönetimi Bakü halkının istek ve çıkarlarını tam olarak karşılamadığı ve Duma'nın şehir özyönetim çalışmalarını uygulamadaki yetersizliği dikkate alınarak, Bakü Şehri Duma feshedilsin. Özyönetim işlevi İşçi Asker ve Denizci Mümessilleri Konseyi'ne verilsin"* şeklinde ifadeler vardı.⁹⁷

25 Nisan 1918'de Kafkasya'daki ilk Sovyet hükümeti olan *Bakü Halk Komiserleri Konseyi* kuruldu. Bolşevik, Menşevik, sosyalist devrimcilerin de olduğu 368 milletvekilinden oluşan konseyde 36 Taşnak, 23 Müsavat üyeleri temsil edilmişti. Hükümet üyeleri şu şekilde kuruldu: Kafkasya işlerinden sorumlu Olağanüstü Komiser Şaumyan, Bakü İşçileri Komiseri Çaparidze, Askeri ve Denizcilikten Sorumlu Komiser Korganov, Halk Ekonomisi Konseyi Komiseri Fioletov, Adalet Komiseri Karinyan, Şehir İşleri Komiseri Nerimanov, Eğitim Komiseri Kolesnikova, Haberleşme, Posta ve Telgraf Komiseri Suhartsev, Maliye Komiseri Kireyev, Halk Ekonomi Komiseri Vezirov, Çalışma Komiseri Zevin, Gıda Komiseri Çibulski, Devlet Kontrol Komiseri Bogdanov, Acil Durumlar Komiseri Ter-Gabrilyan, Halk Komiserleri Konseyinin işleri

⁹⁶ ARPiİSSA, Fond 5, op. 1, d. 21, s. 3-4.

⁹⁷ Bolşeviki v Borbe za Pobedu Sosialistiçeskoj Revalyutsii., s. 360.

üzere Komiser Kuznetsov.⁹⁸ BHKK kendisini 1870-1871'deki Paris Komünü gibi gördüğünden kendilerine Bakü Komünü adını verdiler.⁹⁹

Resim-4 Bakü Halk Komiserleri Konseyi'nin yerleştiği bina

Kaynak: Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi Foto-Negatif Fonu

BHKK Bolşevik hükümetinin Güney Kafkasya'daki ilk tam teşekküllü hükümet organıydı. 1 Mayıs 1918'de BHKK yasal statüsünü düzenleyen ve ana görevlerini tanımlayan bir bildiri yayınladı. BHKK, bütün kararname ve emirleri yerel koşullara uygun olarak uygulamak için Rusya hükümeti ile işbirliği içinde çalışacağını belirtti. Ayrıca BHKK Kanun Hükmünde Kararnameler ile diğer mevzuat ve yönetmelikleri çıkarma hakkına sahipti.¹⁰⁰

Hükümetin temellerini güçlendirmek için, güç yapılarında düzenlemelere gidildi. İşçileri Konseyi'nin kararıyla Bakü'deki polis personellerinin tamamı görevden alındı. Onların yerine rehberliğe tabi olan yeni personeller özel sınavlarla işe alındı. Bakü'nün eski polis teşkilatının kaldırılması ve işçi köylü milisinin kurulması için bir kararname

⁹⁸ Smirnov, **Uşedşiye v bessmertiyе.**, s. 29.

⁹⁹ İsmailov, **Stepan Şaumyan.**, s. 295.

¹⁰⁰ ARDA, Fond 11, op. 1, d. 5, s. 1; **İzvestiya Bakinskovo Soveta**, Sayı: 81, 1 Mayıs 1918, s. 2.

çıkarıldı.¹⁰¹ Eski yargı sistemi kaldırılarak, bünyesinde bir daimi bir yerel hakimi olan yeni yerel halk mahkemeleri kuruldu. Yargıçlar seçim yoluyla şehirlerin İşçi ve Asker Mümessilleri Konseyi tarafından seçiliyordu. Mahkemede yerel diller kullanılıyordu.¹⁰² Genel zorunlu askeri eğitim uygulandı. Çarlık ordusunun mühendislik ve teknik birimlerinde görev yapan subay ve askerler seferber edildi. İşçi ve köylü komutanlarını yetiştirmek için öğretmen okulları ve topçu kursları açıldı. Mühendislik ve teknik birimlerin kurulmasına da başlandı. Yüksek Askeri Şura, Bakü'nün hava savunmasının organizasyonu için de çalışmalar yaptı.¹⁰³

Birçok bölgeye eğitimciler ve propağandalarını yapmak için görevliler gönderildi. Bu işlerle Sovyet banliyö departmanı uğraşıyordu. Bu departman, örgütleyicileriyle birlikte bölgelerde asayiş ve düzeni sağlamak için Bakü, Guba ve Şamahı'ya silahlı gruplar gönderdi. Bu gruplar devrimci literatür, talimat kitapları, çeşitli gazeteler vb. ile donatıldı.¹⁰⁴

1. Şaumyan'ın Sosyalist Uygulamaları ve Kamulaştırma Politikası

Şaumyan yeni hükümetin politikasının Bakü ile sınırlı kalmayıp bütün bölgeleri kapsamı gerektiğini sık sık vurguluyordu. Toprak sahiplerinin haklarından yoksun bırakılması, Sovyet hükümetinin Azerbaycan köylerine yönelik gelecekteki politikasının önemli bir parçası olmalıydı.¹⁰⁵ Yeni güç yapıları inşa edilmeye başlandı. Köylerde meclisler kuruldu. 1918 baharına kadar Guba kazasına bağlı köylerde, Lenkeran'da, Bakü'de, Cevat'ta ve Şamahı'da Köylü Mümessilleri Meclisi kuruldu.¹⁰⁶

¹⁰¹ Burdjalov, *Dvadsat Şest Bakinskih.*, s. 36.

¹⁰² *İzvestiya Bakinskovo Soveta*, Sayı: 107, 6 Haziran 1918, s. 2.

¹⁰³ Kadişev, *İnterventsiya i Grajdanskoye*, s. 103-104.

¹⁰⁴ *Bakinskiy Raboçiy*, Sayı: 94, 24 Mayıs 1918, s. 3, 4.

¹⁰⁵ Şaumyan, *İzbranniye Proizvedeniya.*, Cilt: II, s.250.

¹⁰⁶ *Bakinskiy Raboçiy*, Sayı: 97, 28 Mayıs 1918, s. 2.

9 Mayıs 1918'de Bakü'de 25,10, 5, 3,1 ruble tutarında kağıt paraların basılmasına dair bir kararname çıkarıldı. Bu para hem kamu hem de özel şirketler tarafından kabul edilmeliydi.¹⁰⁷

Mart-Nisan olayları sırasında Müslümanların tarım faaliyetlerinin uğradığı hasar, şehre her türlü tarım ürününün sevinde de aksaklıklara neden olmuştu. Bakü halkı kıtlıkla karşı karşıyaydı. İşçilere seslenen Şaumyan "*Gıda krizi geçecek. Umalım ki, işçilerin ve Kızıl Ordunun fedakarlığı, Kuzey Kafkasya'nın Astrahan'ın, Tsaritsin'in devrimci Sovyet örgütlerinin ve sınıf bilincine sahip işçilerin ortak çabalarının yardımıyla, ekmek Bakü'ye gelecek*" diyerek halkı sakin kalmaya çağırıyordu.¹⁰⁸

Bakü'deki bütün arazi yapılarındaki özel mülkiyet kaldırılarak halk adına kamu mülkü ilan edildi ve Bakü İşçi Asker ve Denizci Mümessilleri Konseyi'nin hizmetine sunuldu. Kararnameye göre evi olmayan veya zor koşullarda yaşayan birçok emekçi aile, varlıklı Bakü sakinlerinin evlerine yerleştirildi.¹⁰⁹

12 Mayıs 1918'de okulların kilise ve camilerden ayrılmasına dair bir kararname çıkarıldı. Herkesin ana dilinde ücretsiz eğitim alması, okullarda eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması: üniversiteler, kütüphaneler, anaokulları, yetişkinlere yönelik çeşitli kurs ve okullarla diğer kültür ve eğitim kurumlarının kurulmasına yönelik kararlar alındı.¹¹⁰

Bakü Komünü'nün izlediği millileştirme politikası, Sovyet hükümetinin Azerbaycan'daki kontrolünün güçlendirilmesinde ve gelirlerinin artmasında büyük önem taşıyordu. Önemli bir ham madde olan pamuğun özel sektöre alış satışı yasaklanarak devlet mülkiyetine geçti. 19 Mayıs'ta çıkarılan kararname ile pamuğun satışı ve rehini

¹⁰⁷ ARDA, Fond 359, op. 1, d. 403, s. 14.

¹⁰⁸ Şaumyan, *İzbranniye Proizvedeniya.*, Cilt: II, s. 258.

¹⁰⁹ *Bolşeviki v Borbe za Pobedu Sosialistiçeskoj Revalyutsii.*, s. 354-355.

¹¹⁰ Smirnov, *Uşedşie v bessmertie.*, s. 64-65.

yasaklandı. Ayrıca daha önceki satışlar ve stoklar hakkında Yüksek Halk Ekonomisi Konseyi'ne bilgi verilmesi gerekiyordu.¹¹¹

Hükümetin aldığı ilk önlemlerden biri bankaların kamulaştırılmasıydı. Bankaların faaliyetleri Bakü Konseyi kararıyla atanan özel komiserler tarafından denetlendi. Kamulaştırma zamanı ani baskınlarla bankaların giriş çıkışlarını tutarak hükümet yetkililerinin gelmesini bekliyorlardı. Bankalarda tutulan değerli eşyalara el konuldu ve bankacılık işlemleri üzerindeki denetim güçlendirildi.¹¹² Bankalardaki bu tedbirler Anastas Mikoyan'ın rehberliği ile gerçekleştiriliyordu.¹¹³ Bankalardan, kredi kuruluşlarından, ticari ve sanayi şirketlerinden toplam 50 milyon ruble vergi alındı.¹¹⁴

22 Mayıs 1918'de BHKK, 26 Ekim 1917'de kabul edilen *Toprak Hakkında Ferman* üzerine yeraltı servetlerin kamulaştırılmasına ilişkin yasa kabul edildi. Buna göre bireylere, özel kuruluşlara ve köy meclislerine ait bütün toprak altı kaynaklar alınarak devlete devredildi.¹¹⁵ Bu kararname petrolün kamulaştırılmasına doğru atılan ilk adımlardan biriydi. Çünkü petrol ve gaz üretimine uygun tüm araziler ve ya ozokerit arama amaçlı araziler devletin eline geçti.¹¹⁶

28 Mayıs 1918'de Bakü Halk Komiserleri Konseyi özel bir kararname ile H.Z. Tağıyev'in balık çiftliklerini ve bütün teçhizatını kamulaştırdı.¹¹⁷

5 Haziran 1918'de Hazar Donanması'nın millileştirilmesine karar verildi. Kamulaştırılan Hazar Ticaret Filosu'nu yönetmek için Hazar Bölgesel Su Taşımacılığı Kurumu kuruldu.¹¹⁸

¹¹¹ *İzvestiya Bakinskovo Soveta*, Sayı: 93, 19 Mayıs 1918, s. 2.

¹¹² Suren Şaumyan, *Bakinskaya.*, s. 22.

¹¹³ Suren, *Bakinskaya.*, s. 107.

¹¹⁴ *ARPIİSSA*, Fond 5, op. 1, d. 21, s. 3.

¹¹⁵ *ARDA*, Fond 11, op. 1, d. 295, s. 26-27; *İzvestiya Bakinskovo Soveta*, Sayı: 98, 26 Mayıs 1918, s. 2.

¹¹⁶ *ARPIİSA*, Fond 1, op. 38, d. 221, s.29.

¹¹⁷ *AMBAA*, Fond 3778, d. 487, op. 12, s. 43; *Bakinskiy Raboçiy*, Sayı: 97, 28 Mayıs 1918, s. 2.

¹¹⁸ *İzvestiya Bakinskovo Soveta*, Sayı: 107, 6 Haziran 1918, s. 2.

Bir hayli gecikmeyle de olsa toprakların kamulaştırılması meselesi de halledildi. Müslüman köylüleri Sovyet hükümeti tarafına çekmek ve alınan tedbirlere dahil etmek için toprakların millileştirilmesi büyük önem taşıyordu. 18 Haziran 1918'de BHKK Güney Kafkasya ve Dağıstan'daki toprakların kamulaştırılmasına ve sahibi oldukları arazi, bina, aletler, tarım ürünleri ve malzemelerine el konulmasına karar verildi. BHKK'nın bu kararnameyi uygulamak için köylerde toprak komiteleri kuruldu. Aynı kararname ile ormanlar, toprak sahiplerinin özel mülkiyetinden çıkarıldı.¹¹⁹ Bunların sonucunda arazi üzerinde özel mülkiyet hakkı kaldırılmış, arazi alım satımı yasaklanmış ve araziler halkın malı olarak ilan edilmiştir.

11 Haziran 1918'de, köylerdeki yoksulları BHKK çevresinde birleştirmek amacıyla yoksul köylü komitelerinin kurulmasına dair bir kararname çıkarıldı.¹²⁰

Şaumyan, Lenin'i sosyalist önlemler hakkında düzenli olarak bilgilendiriyordu. Bakü'deki genel durumu anlatan Şaumyan, çalışmaları bu şekilde değerlendiriyordu; *"İç durumumuz öyle ki, tüm bu önlemleri acısız ve hatta parlak bir şekilde gerçekleştirebildik. Gıda kıtlığı nedeniyle işçilerin içinde bulunduğu zor duruma rağmen kendimizi çok güçlü hissediyoruz. Bakalım önümüzdeki günlerde askeri durumumuz nasıl olacak. Kazanırsak Bakü örnek bir proleter merkezi olacak."*¹²¹

2. Petrol Sanayisinin Kamulaştırılması

Bakü ekonomik açıdan RSFSC için büyük öneme sahipti. Hem Merkezi hükümet hem de BHKK için en önemli konu petroldü. Bakü Sovyeti Bakü'den Rusya'ya petrol tedarikini aksatmamaya çalışıyordu. ABD Kızıl Haç Temsilciliği Başkanı Albay R. Robinson'un V. İ. Lenin'e *"Sovyet Cumhuriyeti için Bakü'nün ekonomik açıdan önemi nedir?"* sorusuna *"petrol, elektrik ve enerji"*¹²² diyerek cevap vermişti.

¹¹⁹ **İzvestiya Bakinskovo Soveta**, Sayı: 116, 18 Haziran 1918, s. 1-2.

¹²⁰ Z. İbrahimov, **Sosialist İngilabı Uğrunda Azərbaycan Zehmetkeşlerinin Mübarizesi (1917-1918)**, Bakü, Azərneşr, 1957, s. 422.

¹²¹ A.B. Kadişev, **İnterventsiya i Grajdanskoye**, s. 96.

¹²² Musa Kasımlı, **Kafkaslarda Ermeni sorunu 1724-1920**, Ankara, İpek üniversitesi yayınları, 2014, s. 399.

13 Nisan 1918' de Şaumyan Lenine şu bilgileri verdi: "*Bakü'deki zaferimizin ardından nihayet Sovyet hükümeti güçlendi, şimdi ciddi tedbirler alma fırsatına sahibiz. Petrol endüstrisinin millileştirilmesine uzun zamandır karar verildi. Temsilcimiz Ter-Gabrielyan'la (Stalin onu tanıyor) Astrahan'a petrol gönderildi. O, Astrahan'da yaşayacak. Teklifler için belirtilen Sovyet adresine başvurmanız rica olunur.*"¹²³ Bakü'den petrol sevkiyatını Ter-Gabrielyan denetleyecekti.

RSFSC hükümeti, BHKK'ye petrol üretimini arttırmada ve bu petrolün Rusya'ya ihraç edilmesinde çok yardımcı oldu. 22 Mayıs 1918'de RSFSC HKK'nin kararnamesi ile Bakü'den petrol ihracatı ve petrol işçilerinin maaşlarının ödenmesi için 100 milyon ruble tahsis edildi.¹²⁴ Haziran 1918'in başlarında, 50 milyon ruble daha verildi. Lenin, Şaumyan'a bu miktarı ihtiyaçlar için harcama talimatı vererek petrole öncelik verilmesini istedi.¹²⁵

19 Mayıs 1918'de RSFSC HKK petrol sektörünü geliştirmek ve iyileştirmek için Genel Petrol Komitesi kuruldu.¹²⁶ Komite Bakü Sovyeti'ne petrol endüstrisini canlandıracak önlemler hakkında bir telgraf gönderdi. Bu nedenle kapatılan madenlerin bir an önce hazır hale getirilmesi, durdurulan kuyuların faaliyete geçirilmesi, elde edilen petrol ürünlerinin acilen Rusya'ya gönderilmesi ve bireysel şirketlere ait malzemelerin ekonominin tamamı için kullanılması gerekiyordu.¹²⁷ Bakü'deki hükümet işgücü verimliliğini artırmak, en az malzeme ile en iyi ve en hızlı sonucu elde etmek, yağ kayıplarını azaltmak ve endüstriyel atıkların verimli bir şekilde kullanılmasını sağlamakla görevlendirildi.¹²⁸

Bakü Halk Ekonomi Konseyi Nobel Kardeşler, Hazar-Karadeniz Cemiyeti, S.Şibayev, A.Mantaşev gibi büyük petrol şirketlerine rafinerileri için 24.571 ton petrol alma talimatı verdi. Şirketlerden 5 gün içinde ve tek fiyattan petrol almaları istendi.

¹²³ **ARPIİİSA**, Fond 5, op. 1, d. 21, s. 7; **ARPIİİSA**, Fond 1, op. 38, d. 221, s. 26.

¹²⁴ **ARDA**, Fond 11, op. 1, d. 228, s. 176; **ARPIİİSA**, Fond 1, op. 38, d. 221, s. 27.

¹²⁵ Smirnov, **Uşedşiye v Bessmertıye...**, s.63.

¹²⁶ **İzvestiya Bakinskovo Soveta**, Sayı: 107, 6 Haziran 1918, s. 2.

¹²⁷ **ARDA**, Fond 11, op. 1, d. 228, s. 68.

¹²⁸ Smirnov, **A.g.e.**, s. 56.

Yapmayanlara 300.000 ruble para cezası verildi. Sovyet hükümeti nakit toplamak ve üretimi artırmak istese de şirketler depoları dolu olduğu için petrol almayı reddetti.¹²⁹

BHEK , petrol endüstrisinin kamulaştırılmasında acele etmek istemiyordu. Çünkü gerekli organizasyon çalışmaları henüz tamamlanmamıştı. Moskova'ya gönderilen Ter-Gabreilyan, petrolün millileştirilmesinin mümkün olan en kısa sürede gerçekleştirilmesi gerektiği konusunda Lenin'i ikna etmeye çalışıyordu ancak Lenin bunu bir süre daha ertelemekten yanaydı.¹³⁰

BHKK 2 Haziran 1918'de idari, teknik ve mali açıdan BHEK'ne bağlı bütün petrol işletmelerinin kamulaştırılmasına ilişkin bir karar çıkardı.¹³¹ Bu kararname ile petrol işletmeleri mali, teknik ve idari olarak BHKK'ye tabi tutuldu. İşletmeler BHEK'ye rapor vermek ve talimatlarını takip etmek zorundaydı.¹³²

Petrol endüstrisinin kamulaştırılmasına ilişkin kararnamenin duyurulmasıyla ilgili olarak BHKK aynı gün Bakü Petrol İşletmelerinin bütün çalışanlarına hitap ederek Rusya'nın kaderinin Bakü'den gönderilen petrol miktarına bağlı olduğunu söyledi.¹³³

Petrol endüstrisinin kamulaştırılmasına ilişkin kararnamesinin uygulanması petrol sahiplerinin şiddetli direnişine neden oldu. Onlar sanayi ve ticaretin yeni kurallara göre yeniden yapılandırılmasının bu durumda ülkeyi elektriksiz ve susuz bırakacağını söylediler.¹³⁴

Şaumyan, 14 Haziran 1918'de Lenin'e gönderdiği telgrafta: "*Petrol endüstrisinin kamulaştırılması kılığa rağmen işçilerin coşkusuna neden oldu, petrol üretimini ve ihracatını artırdı. Daha önce 600-700 bin pud ¹³⁵ ihraç ediliyorken, şimdi 1 milyon*

¹²⁹ Farxad Djabbarov, **Bakinskaya Neft v Politike Sovetskoy Rosii (1917-1922gg)**, Baku, Seba, 2009, s.37.

¹³⁰ Djabbarov, **Bakinskaya Neft V Politike...**, s.43.

¹³¹ **Bakinskiy Raboçiy**, Sayı: 103, 4 Haziran 1918, s.1.

¹³² **ARPIİSSA**, Fond 1, op. 38, d. 221, s.29

¹³³ **İzvestiya Bakinskovo Soveta**, Sayı:104, 2 Haziran 1918

¹³⁴ **ARDA**, Fond 1, op.1, d. 26, s. 53.

¹³⁵ Yaklaşık 16.38 kilograma denk gelen ve 40 funta eşit bir kütle birimidir.

300.000-400.000 pud ihraç ediliyor, ihracatı daha da arttırmak için önlemler alınacak" diyerek millileştirmenin doğru yol olduğuna Lenin'i ikna etmeye çalışıyordu.¹³⁶

Ancak RSFSC'nin gönderdiği telgraftan Lenin'in Şaumyan gibi düşünmediği açıktı. Telgrafta RSFSC'nin petrol endüstrisinin millileştirilmesi konusunda henüz bir karar almadığı ve Genel Petrol Komitesi'nin bilgisi olmadan kimsenin bunu yapamayacağı belirtiliyordu. Sovyet hükümeti millileştirmeye karşı değildi. Sadece bu işi planlı ve kademeli bir şekilde yürütmeye çalışıyordu. Ter-Gabrielyan da Lenin'in kamulaştırmaya karşı olmadığını ve Bakü'nün yeterli teknik gücü bulması halinde buna onay vereceğini belirtiyordu.¹³⁷ Şaumyan, Lenin'e mektup yazarak olaylara şu şekilde itiraz ediyordu: *"Bildiğiniz gibi 2 Haziran'da bir kararname yayınladık (aslında bu bir kararname değil, sadece gerekli bir ilk adım). Ardından Yüksek Petrol Komitesi'nden 1069 sayılı kararla fizibilitenin henüz hazır olmadığı ve bu kararın ertelendiğini belirten bir telgraf aldık. Bu bizi sinirlendiriyor, böyle bir konuda şaka yapmak mümkün değil, kararlar almak, bunları kamuoyuna açıklamak, sonra da askıya almak. Bu tür tereddütlere bir son vermenizi rica ediyorum."*¹³⁸

Sonunda 20 Haziran 1918'de RSFSC HKK, petrol endüstrisinin kamulaştırılmasına ilişkin kararı onayladı.¹³⁹ Böylece, petrol endüstrisinin kamulaştırılması için merkezle Bakü arasındaki mücadele sona erdi. 2 Haziran'da yayımlanan kararname 20 Haziran'da resmîlik kazandı ve Şaumyan bu savaştan galip çıktı.

2 Temmuz 1918'de BHKK, petrol endüstrisinin millileştirilmesine ilişkin yeni bir kararname kabul etti. Küçük işletmeler dışında petrol işletmeleri, petrol rafinerileri, petrol sevkiyat limanları, sondaj yan kuruluşları ve nakliye işletmelerinin bütün taşınır

¹³⁶ ARPİİİSSA, Fond 1, op. 38, d. 221, s. 32.

¹³⁷ Djabbarov, *Bakinskaya Neft v Politike.*, s. 52-53.

¹³⁸ ARPİİİSSA, Fond 268, op. 30, d. 110, s. 6-7.

¹³⁹ Şaumyan, *İzbranniye Proizvedeniya.*, Cilt: II, s. 364.

ve taşınmaz malları devlet malı olarak ilan edilerek petrol ürünlerinin ticareti devlet tarafından tekelleştirildi.¹⁴⁰

Petrol sektörünün millileştirilmesinden önce mayıs ayında 11,6 milyon pud, kamulaştırmadan sonra haziran ayında 18,6 milyon pud, temmuz ayında ise 17,2 milyon pud petrol ve petrol ürünleri ihraç edilmişti.¹⁴¹

Rusya'daki yeni hükümetin çıkarlarını büyük ölçüde petrol belirledi. Bakü, Sovyet Rusya'nın yakıt üssüydü ve petrol Rusya'nın iç ve dış faaliyetlerinde önemli bir araçtı. Petrol endüstrisinin millileştirilmesi, Rusya'ya bedava yakıt sağlanmasında büyük rol oynasa da ancak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması ve Türk birliklerinin gelmesiyle Rusya siyah altından mahrum bırakıldı.

B. Batum Antlaşması

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra önemli konulardan biri Azerbaycan'ın başkenti meselesiydi. Azerbaycan Milli Hareketi liderlerinin ortak kanaati Bakü'nün başkent olması gerektiği idi. Ancak Azerbaycan'ın ana siyasi ve ekonomik merkezi olan Bakü, Şaumyan önderliğinde Bolşeviklerin elindeydi. Şaumyan, Müsavat Partisi'nin artan gücünden endişe duyuyordu, çünkü örgütlü bir Azerbaycan parti yapısının güçlendirilmesi, onun Azerbaycan'daki üstün güç iddialarına gerçek bir tehdit oluştuyordu. Bakü'nün kaybı Rusya'yı önemli bir gelir kaynağından mahrum bırakacaktı.

Güney Kafkasya Seym'i dağıldıktan sonra Batum'daki barış görüşmeleri yeni kurulan cumhuriyetler tarafından devam ettirildi. Her devlet kendi barış koşullarını ortaya koydu. 29 Mayıs'ta Azerbaycan Bakanlar Kurulu Başkanı F.H. Hoyski, Ermenistan Ulusal Konseyi ile yapılan görüşmeler hakkında Azerbaycan Ulusal Konseyi'nin toplantısında bilgi verdi. Ermenilerin cumhuriyet kurmak için siyasi bir merkeze ihtiyaç duyduklarına, Gümrü'nün Türkler tarafından ele geçirilmesinden sonra

¹⁴⁰ ARDA, Fond 1, op. 1, d. 3, s. 6.

¹⁴¹ Kadişev, *Interventsiya i Grajdanskoye.*, s. 63.

böyle bir siyasi merkezin ancak Erivan şehri olabileceğine dikkat çekti.¹⁴² Batum'daki Azerbaycanlı ve Ermeni temsilciler, Ermenilerin Elizavetpol eyaletinin bir parçası üzerindeki iddialarından vazgeçmeleri koşuluyla Erivan'ı Ermenilere verdiler. Gümrü vilayeti içinde Ermenistan devleti kurulması konusunda anlaştılar.¹⁴³

4 Haziran 1918'de her üç cumhuriyet Batum Görüşmeleri sonucunda Türkiye ile "Barış ve Dostluk" Antlaşmaları imzaladılar. Azerbaycan için ilk sırada Bakü'nün Bolşeviklerden kurtarılması yer alıyordu. İmzalanacak olan bu antlaşma Bolşeviklerin işgali altındaki toprakların kurtarılması için çok büyük önem arz ediyordu.¹⁴⁴ 4 Haziran'da Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Batum'da bir "Dostluk Antlaşması" imzalandı. Antlaşma, Türkiye Adalet Bakanı Halil Menteşe, Kafkas Cephesi Başkomutanı Ferik Mehmet Vehib Paşa ile Azerbaycan Dışişleri Bakanı M.H. Hacinski ve Ulusal Konsey Başkanı M.E. Resulzade tarafından imzalandı. Her iki taraf da devletleri arasında siyasi, hukuki, ekonomik ve entelektüel zeminlerde dostane ilişkiler kurma konusunda anlaştılar.¹⁴⁵ 11 maddelik antlaşmanın 1.maddesi, Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında ebedi barış ve dostluk olacağını belirtiyordu. Azerbaycan için en önemli olan 4.madde, Osmanlı Devleti'nin, barış ve düzeni güçlendirmek ve ülkenin güvenliğini sağlamak için gerekirse Azerbaycan Cumhuriyeti'ne askeri yardımda bulunmayı taahhüt ettiğini belirtti.¹⁴⁶ Ayrıca antlaşmanın 7. maddesine göre taraflar konsolosluk sözleşmesinin iki yıl içinde imzalanmasına karar verdiler.¹⁴⁷

Osmanlı devleti, Azerbaycan'a asker göndermenin Almanya'nın itirazına sebep olacağını biliyordu. Bu nedenle Türkiye hükümeti, Osmanlı ordusu ve Azerbaycan

¹⁴² ARDA, Fond 970, op. 1, d. 1, s. 51.

¹⁴³ ARPİİİSSA, Fond 276, op. 9, d. 1, s. 47.

¹⁴⁴ Şahin, *Trabzon ve Batum*, s. 622.

¹⁴⁵ ARDA, Fond 894, op. 2, d. 88, s. 1-2; Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları*, s. 628.

¹⁴⁶ ARPİİİSSA, Fond 277, op. 2, d. 89, s. 10.

¹⁴⁷ ARDA, Fond 894, op. 2, d. 88, s. 2.

gönüllülerinden oluşan bir "İslam Ordusu" oluşturmaya karar verdi. Enver Paşa'ya göre bu durumda Almanya'nın direnişi ortadan kaldırılabilirdi.¹⁴⁸

Mart-Nisan Katliamlarımdan sonra Kafkas İslam Ordusu'nun oluşumu başlatılmıştı. 5 Nisan'da Enver Paşa, Kafkas İslam Ordusu'nun kurulmasına ilişkin emri imzalamıştı.¹⁴⁹ Enver Paşa, üvey kardeşi Nuri Paşayı ferikliğe yükselterek Azerbaycanlı gönüllülerle 15. Kafkas Fırkası birleşiminden oluşan İslam Ordusu'nun başına getirmişti.¹⁵⁰ 8 Nisan'da Musul'dan yola çıkan Nuri Paşa, 9 Mayıs'ta Tebriz'e ulaştı. 20 Mayıs'ta Aras Nehri'ni geçerek Gence'ye doğru ilerlemeye başladı. Nuri Paşa, 25 Mayıs'ta Gence'ye geldi.¹⁵¹

Batum'da imzalanan anlaşmaya göre, 5. Kafkas Tümeni Gazah'a Gümrü ve Gazah yönünden iki grup halinde geldi: 1. grup toplam 147 subay, 2812 asker (10 ve 13 Kafkas alayının 26.taburu da vardı); 2.Grup (13.Kafkas alayı da vardı)110 subay, 2763 asker.¹⁵²

Türk birliklerinin Gence yönünde hareket etmesi, RSFSC hükümetinde ve gücünü bütün Azerbaycan'a yaymak isteyen BHKK'de ciddi endişelere neden oldu. Lenin, mayıs ayı Şaumyan'a bu hususla alakalı bir telgraf gönderdi. Telgrafta: *"Bakü'deki uluslararası durum zor. Bu nedenle, N.Jordanya ile ittifaka girmeye çalışmanızı tavsiye ederim"* diyerek endişesini dile getirdi. Bu direktif uyarınca Şaumyan, BHKK adına N. Jordanya'ya bir mektup yazdı. Mektupta, Gürcistan hükümetinin Türk birliklerinin Azerbaycan topraklarına girmesine izin vermemesi halinde Güney Kafkasya'da RSFSC HKK'nin kurulmasından sonra Gürcistan'a özerklik verilebileceği belirtildi. Almanya da bu konuda Gürcistan'a baskı yapıyordu ve bütün bu faktörler nedeniyle Gürcistan hükümeti Türk birliklerinin Azerbaycan'a girmesini engellemeye çalıştı. 10 Haziran'da Borçalı yönünden Azerbaycan'a doğru hareket eden Türk birlikleri, Alman-Gürcü

¹⁴⁸ Öke, **Ermeni Meselesi.**, s. 164.

¹⁴⁹ Nesiman Yakuplu, **Kafkas İslam Ordusu ve Nuri Paşanın İzleri**, Bakü, Adiloğlu, 2012, s. 6.

¹⁵⁰ Şahin, A.g.e., s. 622.

¹⁵¹ Mehman Süleymanov, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Bakü, Harp, 1999, s. 106.

¹⁵² Rüştü Türker, **Kafkas Türk İslam Ordusu Bakü Yollarında**, Bakü, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü, 2008, s. 34.

birlikleriyle karşılaştı ancak bütün bunlar Türk ordusunun Gence'ye hareket etmesini engelleyemedi. Gelişen olaylar halen Tiflis'te bulunan Azerbaycan hükümetine karşı tavrı değiştirdi. Azerbaycan hükümeti ve Ulusal Konseyi, Gürcistan'da kalmanın imkansızlığını fark ederek Bakü Bolşeviklerin elinde olduğu için 16 Haziran'da Tiflis'ten Gence'ye taşındı.¹⁵³

M.E. Resulzade Nuri Paşa'nın Gence'ye gelişinin halkta oluşturduğu coşkuyu şu sözlerle dile getirmişti; *"Güney Kafkasya temsilcileriyle Türkiye arasında Batum'da müzakereler devam ederken Nuri Paşa önderliğinde bir çok subay İran ve Karabağ yönünden Gence'ye geldiler. O zaman bolşevik hücumuyla tehdit edilen Gence Nuri Paşa'yı gökden inmiş kurtarıcı bir melek gibi kabul etmişti..."*¹⁵⁴

C. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü için Mücadelesi

Bolşevikler tarafından Türklerin Kafkasya'ya gelişiyle köylülerin topraklarına el koyulacağı, emekçilerin baskı ve sömürüsüne yol açacağı söyleniyordu. Kafkas Kızıl Ordusuna verilen emir şöyleydi: *"Kızıl Ordu askerleri, tüm Kafkasya'nın kaderinin çözüldüğü bir noktaya geldik. Seym fesh edildi. Gürcü Menşevikler ve diğer partiler Gürcistan'ı, Gence Beyleri ise Azerbaycan'ı bağımsız ilan ettiler. Türk orduları Aleksandropol, Erivan, Kars ve Ahalkaleki'yi işgal etti. Türk generalleri, Sovyet hükümetini devirmek için Bakü'nün onlara teslim edilmesini talep ediyor. Kafkasya'daki işçiler gruplara ayrılmış, beylerin ve Gürcü Menşeviklerin propagandasıyla moralleri bozulmuş, Türk ordusunun yardımını bekliyorlar. Ermeni alaylarından silahların alınacağını söylüyorlar. Böyle bir zamanda, Kızıl Ordu askerleri ve denizcileri, Birinci Kafkas Kolordusu askerleri, sorumluluk size aittir. Karşı-devrimcilere saldırmalı ve tüm bölgedeki işçileri ve köylüleri isyana teşvik etmelisiniz."*¹⁵⁵ Deniz İşleri Komiseri G.

¹⁵³ Gasanlı, *Russkaya Revolyutsiya.*, s. 177.

¹⁵⁴ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Bakü, Elm, s. 32.

¹⁵⁵ *ARPIIISSA*, Fond 303, op. 1a, d. 7, s. 1.

Korganov, BHKK'ne 22 Mayıs'ta sunduğu raporda, silahlı kuvvetlerin yaklaşık 18.000 askerden oluştuğunu belirtti.¹⁵⁶

Şaumyan sık sık RSFSC hükümetine yardım çağrısında bulunuyordu. Stalin, Şaumyan'a mektup yazarak korkmaya gerek olmadığını en kısa zamanda yardım gönderileceğini, Hacıkabul cephesinin güçlendirilmesi gerektiğini belirtiyordu. Bolşevik S.Orconikidze, 10 Haziran'da Tsaritsin'den Bakü'ye bir telgraf gönderdi: "*Yarın, on bin pud su ile ekmek göndereceğiz. Stavropol bölgesinden ve Tersk bölgesinden trenlerin derhal gönderilmesi emredildi.*"¹⁵⁷ Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi Baküde kıtlık vardı ve gıda sevkiyatı yapılamıyordu. Ancak Almanlardan yardım alan Kazak Denikin ve Krasnov'un ordularının saldırısı sonucu Tsaritsin ve Bakü'nün bağlantısı kesildi.¹⁵⁸

Nuri Paşa, Gence'deki durumu inceledikten sonra, Üçüncü Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya şunları yazdı: "Gence'de milli kolordu denilen 600 kişilik bir kuvvet var. Bakü'ye karşı Kürdemir istasyonunda Prens Magalov isimli Gürcü subay komutasında 400 civarında asker bulunuyor."¹⁵⁹

İlk Müslüman birliğin tüm bölümleri Prens Magalov'un genel liderliği altındaydı. Kolordu zayıf bir şekilde silahlanmıştı. I. Dünya Savaşı tecrübesi olan Ermeni askerlerinin baskısına karşı koymak bu kolordu için zor olmuştur. Tecrübeli Türk komutan Nuri Paşa'nın Gence'ye gelişiyle her şey değişti. Ardından Haziran ayı başlarında Osmanlı Ordusu 5. Piyade Tümeni birlikleri Gence'ye girdi. Müteakiben deneyimli Çanakkale tümeninin Batum'dan tahliyesi başladı. Askeri operasyonların inisiyatifi Türk ordusunun eline geçti: Nuri Paşa, Mürsel Paşa, Süleyman Paşa. Magalov'un ordusu dağıldı. Gönüllü İslam Ordusu'nun oluşumu başladı. Gence'ye doğru ilerleyen Bakü Sovyeti'nin askeri birlikleri, deneyimli, profesyonel eğitilmiş bir ordu ile

¹⁵⁶ Kadışev, *Interventsiya i Grajdanskoye.*, s. 105.

¹⁵⁷ *İzvestiya Bakinskovo Soveta*, Sayı: 11, 11 Haziran 1918, s. 2.

¹⁵⁸ Kadışev, *Interventsiya i Grajdanskoye.*, s. 108.

¹⁵⁹ Türker, *Kafkas Türk İslam Ordusu.*, s. 18.

karşı karşıya kaldı.¹⁶⁰ 5. Tümen Haziran başında Gazah'a girdi. 257 subay ve 5.575 askerden oluşan bu tümen Azerbaycan halkı tarafından büyük bir sevinçle karşılandı.¹⁶¹

İngiltere, Bakü petrolünün Almanların ve Türklerin eline geçmesi halinde petrolün Batum Limanı'na gönderilmesinden endişe ediyordu. Çünkü 4 Haziran 1918'de imzalanan Batum Antlaşması'na müşterek olarak Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasında Bakü-Batum petrol hattına dair antlaşmaya varılmıştı.¹⁶² Bu nedenle bunu önlemek için ordunun bir kısmını Irak'tan Enzeli'ye getirdi. Kazak albay Biçerahov da buradaydı. Aralarındaki anlaşmaya göre Biçerahov'un ordusu Elet'e nakledilecek ve İngiliz birlikleri arkadan gelecekti. Biçerahov, Bolşeviklere karşıydı ve eski hükümetin destekçisiydi.¹⁶³

2 Haziran'da Şaumyan, Lenin ve Stalin'e bir telgraf gönderdi. Bolşevik ordusunun Gence'ye hücumu hakkında bilgi verdi. Gence'ye yapılan saldırı sırasında Müslüman nüfusa yönelik katliamlar tekrarlanmaya başladı. Askeri operasyonların yapıldığı bölgelerdeki Müslüman nüfus yeni yağmalara maruz kaldı.¹⁶⁴ Çünkü Bakü Sovyeti Gence'ye saldırmak için Şaumyan önderliğinde oluşturulan 30 taburun %60'ı Ermenilerden oluşuyordu.¹⁶⁵ İlerleyen taburlardan biri Mart Katliamlarına aktif olarak katılan Amazasp tarafından yönetiliyordu.¹⁶⁶

14 Haziran'da Şaumyan, Lenin'ni tekrar bilgilendirerek savaşın gidişatını şöyle özetledi: *"10 Haziran'da Gence'ye gitmek için Hacıgabal'dan ayrılan 10.000 kızıl asker, ayın 11'inde Sağırı istasyonunu işgal etti ve ayın 12'sinde istasyonla Kürdemir'e hareket etti...Yevlah'ta büyük düşman kuvvetleri onları bekliyor. Tiflis'ten alınan bilgiye göre 15 bin Türk askeri Gence'ye doğru geri çekildi... Askerlerimizin coşkusu yüksek."*¹⁶⁷

¹⁶⁰ İsmailov, **Stepan Şaumyan.**, s. 335.

¹⁶¹ Türker, **A.g.e.**, s. 35.

¹⁶² Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları.**, s. 627.

¹⁶³ Kurat, **Türkiye ve Rusya...**, s. 532-533.

¹⁶⁴ Kazemzadeh, **The Struggle for Transcaucasia...**, s. 131.

¹⁶⁵ Süleymanov, **Kafkaz İslam Ordusu ve Azerbaycan.**, s. 188.

¹⁶⁶ Kadışev, **Interventsiya i Grajdanskoye.**, s. 77.

¹⁶⁷ Şaumyan, **İzbranniye Proizvedeniya.**, s. 333.

Bu arada, Kafkas İslam Ordusu da ilerlemeye devam ediyordu. Haziran ayının sonundan itibaren sıcak havada ilerleyen mehmetçiklerle cephede şiddetli savaşlar başladı. Başlangıçta Sovyet birlikleri için savaş başarılı oldu. 28 Haziran'da Korganov Kürdemir'den Şaumyan'a Göyçay yönünde şiddetli çatışmaların yaşandığını ve güçlü direnişle karşı karşıya oldukları bilgisini verdi.¹⁶⁸

Ancak Türkler, Sovyet birliklerine merkezden bir darbe vurarak geri çekilmeye zorladı. Haziran sonunda Göyçay ve Karameryem muharebelerinde Türk birlikleri, Ağdaş, Göyçay, Karameryem ve İsmayilli bölgelerinde Rusları ve Ermenileri etkisiz hale getirerek silahlarını ele geçirdiler.¹⁶⁹

30 Haziran 1918'de BHKK seferberlik ilan etti. 1893, 1894, 1895, 1896, 1897 doğumlu bütün milletlerden vatandaşlar için zorunlu askerlik ilan edildi. Karara uymayanların Askeri Devrim Mahkemesi'nde yargılanacağı belirtildi.¹⁷⁰

5 Temmuz 1918'de 10. ve 13. Kafkas Alayları'na taarruz emri verildi. Kürdemir ve Şamahı'nın ele geçirilmesinden sonra kuvvetler yeniden düzenlenerek Bakü'ye doğru hareket edecekti.¹⁷¹

Savaşın şiddetli zamanında İran'daki Kazak birliklerinin rehberi L.Biçerahov Türklere karşı mücadelede BHKK'ne yardım teklifinde bulundu. Biçerahov 1500 neferlik Terek ve Kuban kazaklarına rehberlik yapıyordu. Şaumyan, Biçerahov'un Kafkas Kızıl Ordusu'na teklifini kabul ederek Biçerahov için Sovyet hükümetinin koşulsuz tanınması, Kızıl Ordu'nun komutasına tam itaat ve cepheye Bakü üzerinden değil Elet üzerinden gönderilmesi gibi şartlar öne sürdü. Şartları kabul eden Biçerahov'un Sovyet hükümetine hizmetleri Denstervil'in Bakü'yü ele geçirme planının

¹⁶⁸ İzvestiya Bakinskovo Soveta, Sayı: 126, 30 Haziran 1918, s. 1.

¹⁶⁹ Mustafa Görüryılmaz, **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918)**, Bakü, Kısmet, 2009, s. 123.

¹⁷⁰ **ARPIİSSA**, Fond 276, op. 3, d. 212, s. 11.

¹⁷¹ Türker, **Kafkas Türk İslam Ordusu.**, s. 41.

bir parçasıydı. Biçerahov doğru zamanda Bakü Komünü'nü içeriden parçalayacak ve İngilizlerin Bakü'yü ele geçirmesine yardım edecekti.¹⁷²

Biçerahov'un teklifini tereddütle kabul eden Şaumyan şunları söylüyordu; "...*Bu birliğin İngiliz hükümetinde görev yapması halinde, Sovyet hükümetini tanınmasının ilanından sonra Bakü'de ortaya çıkıp politikasını değiştirmesinden korktuk...*"¹⁷³ Aslında Şaumyan, Biçerahov'un bir hain olduğunu biliyordu ve ona güvenmiyordu. Ancak yeterli askeri güce sahip olmadığı için ona güvenmekten başka seçeneği yoktu.

Biçerahov'un müfrezesi 7 Temmuz'da Elet üzerinden cepheye gönderildi. Biçerahov sağ kanattaki birlikleri yönetmekle görevlendirildi. Merkezdeki ve sol kanattaki birliklerin komutası Korganov'un idaresi altında kaldı.¹⁷⁴

Kürdemir için yapılan muharebeler 7-9 Temmuz tarihleri arasında üç gün sürdü. Türklerin ağır saldırılarından sonra Sovyet birlikleri bu önemli noktadan ayrılmak ve Şamahı'dan Kerar istasyonuna doğru geri çekilmek zorunda kaldı.¹⁷⁵ Bu günlerde cepheyi ziyaret eden Şaumyan, Bakü Sovyeti'nin 16 Temmuz'daki olağanüstü toplantısında cephenin durumunu şöyle değerlendirdi: "...*Oradan ağır bir hisle ayrıldım. Çok yıkıcı. Yoldaşlarımızın mücadele etmesi gereken koşullar çok zor. Kerar'da ateş altında ve sürekli mevzide olan askerler dinlenme bilmiyorlar...*"¹⁷⁶

Taşnaklar, Eserler ve Menşevikler cephe düzenini kasten bozuyor, askeri ortamda memnuniyetsizlik yaratıyor ve toplu firarlara önayak oluyorlardı. Taşnak birlikleri, Kafkas İslam Ordusu'nun büyük bir güce sahip olduğu, kimyasal gazları, uçakları vb. olduğu söylentilerini bilerek yayıyordu. Amaç hükümeti İngilizleri davet etmeye zorlamaktı.¹⁷⁷

¹⁷² Kadışev, *İnterventsiya i Grajdanskoye.*, s. 118.

¹⁷³ Şaumyan, *Stati i Reçi.*, s. 204.

¹⁷⁴ Kadışev, *İnterventsiya i Grajdanskoye.*, s. 118.

¹⁷⁵ Burdjalov, *Dvadtsat Şest Bakinskih Komissarov.*, s. 72.

¹⁷⁶ Şaumyan, *Stati i Reçi.*, s. 214.

¹⁷⁷ Suren, *Bakinskaya Kommuna.*, s. 37.

Savaşın başında Azerbaycan'a gelen Türk askerlerinin sayısı 6.000 bile değildi. Kızıl Ordu kuvvetlerinin sayısı ise 30.000'i geçti. Bütün bunlara rağmen Kafkas İslam Ordusu azimle savaştı ve düşmanı ezerek Bakü kapılarına dayandı.¹⁷⁸

1. Bakü'deki Siyasi Durum ve Petrol Faktörü

27 Haziran'dan 1 Temmuz'a kadar Göyçay etrafında dört günlük bir savaş cephenin kaderini belirledi. Bakü Komünü birlikleri geri çekilmeye ve Kafkas İslam Ordusu Bakü'ye hareket etmeye başladı. Ancak Alman baskısı altında General Ludendorff'un doğrudan müdahalesi ile Türklerin aktif askeri operasyonları geçici olarak durduruldu. Enver Paşa'nın yazışmaları Türk ordusunda görev yapan Alman danışmanların kontrolünde olduğundan resmi emirlerde Bakü'ye yönelik saldırının durdurulmasını talep etti. 1 Temmuz Göyçay Muharebesi'nin zafer günü Enver Paşa, İslam Ordusu Komutanlığı'nın takviye gönderme talebine, yardıma ihtiyaç olmadığını, amacın Bakü'ye saldırmak değil Gence'yi Bolşeviklerden korumak olduğu şeklinde karşılık verdi. Enver Paşa Doğu Ordular Grubu komutanına da benzer bir emir gönderdi. *"Lütfen iznim olmadan Nuri Paşa'ya asker göndermeyin ve kendisine gönderilen birlikleri geri çağırın. Daha önce de belirtildiği gibi, Nuru Paşa'nın görevi sadece Bolşeviklerin ilerlemesini önlemek için güç toplamaktır."*¹⁷⁹ Öte yandan gizli yazışmalarda Almanlardan habersiz Nuri Paşa'ya Bakü'nün bir an önce alınması talimatını veren mesajlar gönderiyordu.¹⁸⁰ Almanlar petrolün ellerinden çıkacağından korkuyorlardı. 1918 yılının Temmuz ayı başlarında İstanbul'daki Alman Konsolosluğu tarafından hazırlanan bir raporda *"...Bolşeviklerle anlaşmaya varırsak, Bakü'nün petrol kaynakları ve rezervleri bizim elimize geçirdi...Tam tersine, Bolşevikler şehri terk etmek zorunda kalırlarsa madenleri yakacaklar, bu durumda ne Türkler ne de biz petrol rezervlerini kullanamayız. Onlarsız Kafkas Demir yolunun işleyişi yakında durur..."* bilgisi yer almaktaydı.¹⁸¹ Batum Antlaşmasına ek olarak Türkiye, Azerbaycan ve

¹⁷⁸ Görüryılmaz, *Türk Kafkas İslam Ordusu.*, s. 128.

¹⁷⁹ Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan.*, s. 215.

¹⁸⁰ Görüryılmaz, *Türk Kafkas İslam Ordusu.*, s. 127.

¹⁸¹ Gasanlı, *Russkaya Revolyutsiya i Azerbaydjan.*, s. 199.

Gürcistan arasında imzalanan bir anlaşma kapsamında Bakü petrolü boru hatlarıyla Batum'a taşınacaktı.¹⁸²

Bakü petrol madenlerini yakma planı gizli tutulmasına rağmen Almanlar bundan haberdar olmuşlardı. Lenin'in 5 Haziran 1918 tarihli bilinmeyen bir kişiye yazdığı mektupta bir saldırı durumunda Bakü'yü tamamen yakılmasına karar vermişti.¹⁸³ Şaumyan'ın Lenin'e yazdığı 23 Haziran 1918 tarihli mektubu bunu doğrular nitelikteydi. Mektupta Şaumyan, Lenin'e Ter-Gabrelyan ile gönderdiği uçaklar ve mühimmat için teşekkür ediyor, 217. Alman Tümeni'nin Batum'dan yola çıkmasından ve Almanların Türklerle birlikte hareket etmesi halinde Bakü'yü ellerinde tutamayacaklarından duyduğu endişeyi bildiriyordu. "...Bakü'yü elimizde tutamazsak, sizin reçetenizi uygulayacağız..." diyordu.¹⁸⁴ Reçetenizi derken Şaumyan'ın yanan petrol sahalarını kastettiği açıktı. Şaumyan'ın Bakü Sovyeti'ndeki konuşmaları da bunu doğruluyor.¹⁸⁵

Rusya ise Almanlarla ittifak kurmaya çalışıyordu. 7 Temmuz'da Stalin'e gönderilen bir telgrafta Lenin Berlin'deki Sovyet büyükelçisine yaptığı öneri hakkında bilgi verdi: "... Bir miktar petrol garantisi verirsek, Almanlar Türklerin Bakü'ye ilerlemisini durdurmayı kabul ederler. Elbette anlaşacağız..."¹⁸⁶ 8 Temmuz'da Şaumyan'ın, Stalinden Alman-Rus anlaşması hakkında aldığı yazılı bilgi şu şekildeydi: "Gürcü meselesinde Almanlara taviz vermek zorunda kalabiliriz, ancak bu tavizi yalnız Almanların Ermenistan ve Azerbaycan'ın işlerine karışmaması şartıyla vereceğiz."¹⁸⁷

İstanbul'da olan M. E. Resulzade, Azerbaycan'ın Dışişleri Bakanı M. H. Hacinski'ye yazdığı mektupta Bakü meselesi üzerindeki diplomatik mücadelenin karmaşıklığını şöyle anlatıyordu; "Savaşan müttefiklerin su gibi, acı çekenler gibi, petrole ihtiyacı var. Bu nedenle Almanlar Bakü sorununu barışçıl bir şekilde çözmeye

¹⁸² Halil Bal, "Birost-Litovsk Anlaşması'ndan sonra Türkiye ve Ermeniler," **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 5, 6 Aralık 2012, s. 48.

¹⁸³ Djabbarov, **Bakinskaya Neft v Politike.**, s. 73.

¹⁸⁴ **ARPİİİSSA**, Fond 268, op. 30, d. 110, s. 11-12.

¹⁸⁵ Şaumyan, **İzbranniye Proizvedeniya...**, Cilt: II, s. 409.

¹⁸⁶ Kadışev, **Interventsiya i Grajdanskoye.**, s. 117.

¹⁸⁷ Gasanlı, **Russkaya Revolyutsiya.**, s. 202.

çalışıyorlar...Almanlar ile Bolşevikler arasında petrol konusunda bir anlaşma olduğuna dair özel kanallardan bilgi aldık. Biliniz ki petrol sorunu Azerbaycan-Almanya meselesinden daha çok, Türk-Alman meselesi. Batum anlaşmasına göre petrolün geri kalanı Türkiye'ye ait. Görünüşe göre Türkler Almanları petrol için kullanmaya çalışıyor."¹⁸⁸

Bakü , Osmanlı İmparatorluğu, Almanya, İngiltere ve Sovyet Rusya arasındaki mücadelenin ana hedefi haline gelmişti. Bakü Sovyeti'nde ciddi bir asker ve silah sıkıntısı vardı. Şaumyan Karşı Devrimle Mücadele Acil Komisyonu başkanı Ter-Gabrielyan'ı askeri ve maddi yardım alması için Lenin'e gönderdi. Moskova'dan dönen Ter-Gabrielyan, Bakü'ye 4 zırhlı araç, 13 uçak ve çok sayıda mal ve mühimmat getirdi.¹⁸⁹ Bolşeviklerin aldığı tüm önlemlere rağmen cephelerde durum giderek zorlaşıyordu. Şaumyan 13 Temmuz 1918'de Moskova'ya yazdığı bir telgrafta zor durumu Lenin'e bildirdi: *"Cephedeki durum kötüye gidiyor, tek başına güçlerimiz yeterli değil. Rusya'dan ciddi yardıma ihtiyacımız var. Acil askeri yardım ve rehberlik emirlerini bekliyorum.*"¹⁹⁰

17 Temmuz'da BHKK'nin toplantısı yapıldı. Şaumyan, cepheye yaptığı son ziyarette Kürdemir'den kaçan bir askerin Bileceri karakolunda gözaltına alındığını belirtti. İfadesinde düşmanların onu Amazasp'a bir mektup göndermek için buraya gönderdiğini söyledi. Mektupta Azerbaycan ve Türkiye'yi temsil eden 5 kişinin Ermeni Ulusal Konseyi ile görüşmek üzere Bakü'ye geldiği ve Amazasp'tan kendilerine yardım etmelerini istedikleri yazıyordu. Şaumyan bunlara izin verilmemesi gerektiğini, Ermeni Ulusal Konseyi'nin feshedilmesi ve bütün mal varlığının Bakü Sovyeti'ne devredilmesi gerektiğini, tek amaçlarının ordunun moralini düşürmek ve Sovyet hükümetini devirmek olduğunu söyledi.¹⁹¹

¹⁸⁸ ARDA, Fond 894, op. 10, d. 31, s. 2.

¹⁸⁹ Şaumyan, *İzbranniye Proizvedeniya.*, Cilt: II, s. 356.

¹⁹⁰ AMBAA, Fond 3778, d. 487, op. 12, s. 54.

¹⁹¹ ARPİİİSSA, Fond 303, op. 1, d. 20, s. 1,2.

Lenin'in talimatı üzerine G. Petrov komutasındaki 8720 askerden oluşan büyük bir ordu Bakü'ye gönderildi. Ancak 19 Temmuz 1918'de Bakü'ye sadece 780 kişi, 180 vagon yük ve iki gün sonra 120 denizci gelebildi. Geri kalanları Tsaritsin'in savunmasına gönderildi.¹⁹²

Azerbaycan hükümeti Bakü'yü barış ve müzakereler yoluyla kurtarmaya çalışıyordu. 24 Temmuz'da Dışişleri Bakanı M. H. Hacinski İstanbul'daki M.E.Resulzade'ye verdiği bilgide şehrin teslim olması konusunda Bolşeviklerle barış görüşmelerini başlatmaya çalışacağı ve Bakü cephesine gideceğini yazıyordu. Ayrıca M. H. Hacinski bu bilgilere yer vermişti; *"Bakü cephesindeki her şey bizim lehimize. Bizimkilerin demiryolu ile Kerar istasyonuna kadar pek ilerleme kaydetmediği doğrudur. Ancak bilgilerimize göre Bolşevikler artık çöküşü yaşıyor. Şamahı-Bakü yolu tarafımızca ele geçirildi. Ermeni birlikleri panik içinde Bakü'ye kaçtı. Bakü çevresinde çatışmalar bekleniyor."*¹⁹³

Taşnaklar Bakü Sovyeti'nden Türk birliklerine karşı kendilerini savunmak için İngilizlerin davet edilmesini talep ediyordu. Eser ve Taşnaklar İngilizlerle anlaşmaya varmak için baya çaba sarf ettiler.¹⁹⁴

Türk Kafkas İslam Ordusu Bakü'ye yaklaştıkça BHKK'deki durum daha da kötüleşti. İngilizlerin davet edilmesi konusu ilk olarak 16 Temmuz'da Bakü Konseyi'nin toplantısında tartışıldı. Bolşevikler: Sosyalist devrimcilerin, Menşeviklerin ve Taşnakların bu önerisinin reddedilmesini talep ettiler. Şaumyan, bunun merkezi Sovyet hükümeti tarafından çözülmesi gereken bir dış politika sorunu olduğunu vurguladı. Konsey üyelerinin önemli bir bölümünün İngilizlerin davet edilmesinden yana olduğu uzun bir tartışmanın ardından Konsey toplantısının ertelenmesine ve cephedeki durumu

¹⁹² İzvestiya Bakinskovo Soveta, Sayı: 144, 23 Temmuz 1918, s. 2.

¹⁹³ ARPİİİSSA, Fond 277, op. 2, d. 7, s. 41-42.

¹⁹⁴ Ratgauzer, *Revolyutsiya i Grajdanskaya.*, s. 208.

belirleyecek bir komisyon seçilmesine karar verildi. Konsey tarafından Şaumyan'dan Sovyet hükümetinin bu konudaki görüşünün öğrenilmesi istendi.¹⁹⁵

Bakü Sovyeti 25 Temmuz'da Şaumyan'ın siyasi ve askeri durum hakkında hazırladığı rapor üzerine acil bir toplantı yaptı. İngilizleri davet etme fikri reddedildi. Bakü Sovyeti, Tüm Rusya Merkezi Yönetim Komitesi ve HKK'yi adına yabancı güçlere karşı kararlı bir şekilde bağımsız bir uluslararası politika izlenmesini talep etti.¹⁹⁶

İngilizlerin çağırılıp çağırılmamasına ilişkin iki karar oylamaya sunuldu. Konsey 236 oya karşı 259 oyla, İngilizleri davet eden ve bir koalisyon hükümet kuran Sosyal Devrimcilerin kararını kabul etti. Oylamadan sonra Şaumyan çoğunluk tarafından alınan kararın aslında Sovyet Rusya'dan ayrılma olduğunu ve merkezi Sovyet hükümetinin bir temsilcisi olarak konsey kararının sorumluluğunu almayı reddettiğini belirtti. 26 Temmuz'da Bakü Sovyeti Yürütme Komitesi'nin olağanüstü genişletilmiş toplantısında karşı devrimcilerle mücadele ve cepheyi güçlendirmeye yönelik önlemler alınmasına karar verildi. Aynı zamanda Yürütme Komitesi Bakü Konseyi komiserlerine yeni bir hükümet kurma sorunu çözülene kadar yerlerinde kalmalarını ve çalışmalarına devam etmelerini ve Bakü halkına tüm protestoların acımasızca bastırılacağını bildirmeyi teklif etti.¹⁹⁷

2. Bakü Komünü'nün Düşüşü

27 Temmuz'da Şaumyan cephe hakkında Lenin'e yeniden telgraf gönderdi: *“Cephedeki durum her geçen gün daha da kötüye gidiyor. Askerlerimiz Şamahu istikametinde Bakü'ye geri çekildi... Durum son derece ciddi... Kararın alınmasının ardından şehirde hava son derece gergin. İç savaş gibi.. İngiliz yardımı son derece şüphe altında, ancak onları davet etme kararı ordunun cesaretini kırdı ve şehri teslim etme tehlikesini artırdı. Bakü'yü kurtarmak için Rusya'dan gelecek orduya ihtiyacımız*

¹⁹⁵ Kadışev, *Interventsiya i Grajdanskoye.*, s. 123.

¹⁹⁶ Şaumyan, *İzbranniye Proizvedeniya.*, Cilt: II, s. 393.

¹⁹⁷ Kadışev, *Interventsiya i Grajdanskoye.*, s. 125.

var. *Düzenli askeri birliklerin derhal sevkiyatı için gerekli tüm önlemleri almanızı rica ediyorum. Türk birlikleri ilerliyor, Alman eğitmenler var.*"¹⁹⁸

Bakü Sovyeti güçlerinin tamamını seferber etmek için elinden geleni yaptı. 28 Temmuz 1918'de, 1883-1892 doğumlu vatandaşların Kızıl Ordu'ya ek seferberliği ilan edildi.¹⁹⁹

29 Temmuz'da Kafkas İslam Ordusu'nun baskısı altında Sovyet birliklerinin bir kısmı Bileceri'ye doğru geri çekildi. Biçerahov müfrezesiyle Bakü cephesinden ayrıldı ve Sumgayıt İstasyonu'ndan Derbent'e doğru yola çıktı.²⁰⁰ Biçerahov müfrezesini kuzeye geri çekerek bir yandan Dağıstan'dan Bakü'ye yardım gelmesini diğer yandan da Sovyet birliklerinin Bakü'den Petrovsk'a çekilmesini önlemeyi amaçlıyordu.

30-31 Temmuz'da BHKK bütün silahlı birlikleri Bakü'de orduya katılmaya çağırdı. Ermeni Taşnak liderleri cepheye 3 bin kişi göndereceklerini açıklasalar da cepheye sadece 320 kişi geldi.²⁰¹

Temmuz ayının sonunda, Kafkas İslam Ordusu artık Bakü çevresindeydi. 31 Temmuz'da Başbakan F. H. Hoyski, M. E. Resulzade'ye şunları yazıyordu: *"İki gün önce M. H. Hacinski cepheye gitti ve bu gece ben de gidiyorum. Birliklerimiz Bakü'ye yaklaştı. Guba'yı, Hırdalan'ı, Sumgayıt'ı ve Hacıgabal ile Elet arasında demir yolunu ele geçirdi. 3- 4 gün sonra eğer olağanüstü birşey olmazsa Bakü'yü geri alacağız."*²⁰²

30 Temmuz Eski Halk Komiseri ve BHKK Yürütme Komitesi Başkanı Çaparidze, BHKK'nin son özel toplantısını yaptı. Toplantı konuşmasını bu cümlelerle bitirdi: *"Bugün kapanış konuşmasını yapıyorum. Bakü'nün sahipleri artık devrimci demokrasi*

¹⁹⁸ Şaumyan, A.g.e., s. 368- 369.

¹⁹⁹ *İzvestiya Bakinskovo Soveta*, Sayı: 149, 28 Temmuz 1918, s. 1.

²⁰⁰ Kadışev, *Interventsiya i Grajdanskoye.*, s. 124.

²⁰¹ Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu.*, s. 254.

²⁰² *ARPIIISSA*, Fond 277, op. 2, d. 7, s. 37.

değil, cesur askerlerin atamanı Şükrü ve Mürsel Paşalar olacaktır." Bu açıklama herkesi şaşırttı. Bakü'nün asla devrimin temel taşı olamayacağı ortaya çıktı.²⁰³

Tiflis'te yayımlanan *Borba* gazetesi 3 Ağustos sayısında şunları yazıyordu: *"Şaumyan'ın sosyalist uygulamaları endüstriyi tamamen düzensizleştirdi, işçi sınıfını, açlığa ve işsizliğe mahkum etti, nüfusu gıda ve ekonomik yıkıma maruz bıraktı, sosyalist yöneticilerin bitmek bilmeyen talepleri tarafından işkenceye maruz bıraktı. Elbette, Şaumyan'ın devrilmesinin zemini çoktan hazırды. Eksik olan tek şey organize bir güçtü..."*²⁰⁴

3. Bakü'nün Kurtuluşu

BHKK'nin istifasıyla ilgili olarak Bakü işçilerine yapılan çağrıda gelişmeler şöyle değerlendiriliyordu: *"Biçerahov kuzeye giden yolu tuttu. Ordu komutanımız Avetisov, şehrin kaderinin çoktan belirlendiğini ve beyaz bayrak çekilmesi gerektiğini söylüyor. Türk paşalarının merhametine teslim olanlar Sovyet hükümetine ihanet ediyorlar, cephede dağılmış durumda. Türklere tahammül edebilenler veya İngilizleri Bakü'ye davet edebilenler bundan sonraki olacakların da sorumluluğunu üstlensinler. Halk Komiserleri Konseyi istifa etmeye ve Sovyet devlet mallarını gemiyle tahliye etmeye karar verdi. Sovyet hükümetine bağlı güçlerle Heşterhan'dan gelen güçleri birleştirecek, Türk ve İngiliz emperyalistlerine karşı savaşı devam ettireceğiz."*²⁰⁵

Bakü'de Merkez Hazar ve Bakü Konseyi Yürütme Komitesi üyelerinden Taşnaklar, Sosyalist devrimciler ve Menşeviklerden oluşan bir koalisyon hükümeti kuruldu. Hükümet kendine *Merkezi Hazar (Tsentrakaspiya)* adını verdi.²⁰⁶

Merkezi Hazar hükümetinin bültenine göre Bolşevikler, Şaumyan ve Komiser Petrov ile birlikte Bakü'nün savunması için gelen araç gereçleri alarak gece yarısı kaçmaya çalıştılar. Stepan Şaumyan ve eski komiserler İvan Koleşnikov gemisine

²⁰³ *ARPIİSSA*, Fond 303, op. 1a, d. 18, s. 33.

²⁰⁴ İsmailov, *Stepan Şaumyan.*, s. 379.

²⁰⁵ Şaumyan, *Statyi i Reçi.*, s. 231-232.

²⁰⁶ Kadışev, *Interventsiya i Grajdanskoye Voyna.*, s. 131.

bindiler. Bu gemi diğerlerinden hızlıydı ve herkesten önce denize açıldı. Petrov ve müfrezesi Muhsaga gemisiyle onu izledi.²⁰⁷ Ancak daha fazla uzaklaşmadan Merkezi Hazar hükümetinin gemisi tarafından yakalandılar. Çaparidze, Şaumyan'ın serbest bırakılması için Tatevos Emiryan'a başvurdu. Bu başvuru sonucunda tutuklanan Şaumyan ve Ter-Gabrielyan 1 Ağustos sabahı serbest bırakıldı.²⁰⁸

3 Ağustos'ta Şaumyan ve birliği yeniden kaçmaya çalıştı, ancak Merkezi Hazar hükümeti tarafından yakalanıp geri getirildiler. Yeni hükümetin temel iddiası, komiserlerin Bakü'den çok miktarda silah, teçhizat ve askeri teçhizatla ayrıldığıydı. Başka bir deyişle komiserler şehrin savunmasını zayıflatmakla suçlandılar.²⁰⁹ Hükümet, silah ve techizatları, devlet mallarını iade etmeleri koşuluyla ayrılmalarına izin verileceği, bunun için de kendilerine on gemi ayrılacağıının sözünü verdi.²¹⁰

Bu arada Bakü çevresinde Türk ordusuyla şiddetli çatışmalar devam ediyordu. 3 Ağustos 1918'de Türk baş komutanlığı Bakü'deki Ermeni Ulusal Konseyi başkanına Bakü'nün Türklere teslim edilmesi teklifiyle müracat etti; *"Şehri savaşımadan teslim etmeyi kabul ederseniz, dini ve milliyeti ne olursa olsun herkesin hukuku garanti altına alınacak ve Bakü'den Ermenistan'a gitmek isteyenlere garanti verilecek. Şehri teslim etmezseniz, her halükarda alınacak ve sonra dökülen kandan siz sorumlu olacaksınız. Lütfen derhal heyetinizle birlikte bir cevap gönderin."* Taşnaksütyun Partisi ve Merkezi Hazar hükümeti bu teklifi reddederek savaşı sonuna kadar sürdürme kararı aldı.²¹¹

İngiliz ordusunun Bakü'ye gelişi Ermenilere ilham vermişti ve Türk ordusunun dinlediği telefon konuşmalarından İngilizlere, şehri ne pahasına olursa olsun Türklerden koruyacaklarını söylüyorlardı.²¹²

²⁰⁷ **ARPIIISSA**, Fond 303, op. 1a, d. 18, s. 32.

²⁰⁸ Smirnov, **Uşedşiye v Bessmertiyeye**, s. 95.

²⁰⁹ İsmailov, **Stepan Şaumyan**, s. 381.

²¹⁰ Süleymanov, **Kafkas İslam Ordusu**, s. 302.

²¹¹ **ARPIIISSA**, Fond 303, op. 1a, d. 41, s. 3-4.

²¹² Görüryılmaz, **Türk Kafkas İslam Ordusu**, s. 183.

4 Ağustos'ta Bakü'ye gelen İngiliz birliklerine 400-500 asker daha eklendi. General Denstervil'in daha sonra itiraf ettiği gibi Bakü'deki İngiliz birliklerinin sayısı hiçbir zaman 900'ü geçmedi. Bir grup asker, büyük güç havası oluşturmak için aynı sokaklardan defalarca geçiyordu.²¹³

Merkezi Hazar hükümeti tarafından kapatılan Bakinskiy Raboçiy gazetesinin bir sayısı yasadışı olarak yayınlandı. 11 Ağustos gecesi Mikoyan liderliğindeki bir grup Bolşevik, Kooperatif Cemiyeti'nin matbaasını ele geçirerek gazetenin 1918'deki son sayısını çıkardı.²¹⁴ Gazete Şaumyan'ın *"Yeni hükümetin fizyolojisi"* ve *"Vicdansız iftiracılar"* başlıklı iki makalesi vardı. Şaumyan makalede şöyle demiştir: *"...Devrimci Sovyet hükümeti geçici olarak ayrılmak zorunda kalsa da, tekrar Bakü'ye geleceğine dair umudumuzu hala kaybetmiyoruz..."*²¹⁵ Taşnaksütyun Partisi'nin siyasi ikiye bölünmüşlüğüne değinen Şaumyan şunları söyledi: *"...Dün Temsilciler Meclisi'nin genişletilmiş toplantısında, temsilcisi Melik-Yolçeyan Sovyet Rusya'ya bağlılık yemini etti ve bugün Bay Melik-Yeolçeyan İngiliz emperyalistleri karşısında bu tür açıklamalarda bulunuyor. Bu nedir yoldaş işçiler, önce Taşnaksütyun partisine güvenen Ermeni işçilere soruyoruz, nedir bu? - siyasi parti mi yoksa siyasi şarlatanlar yalancılar partisi mi?..."*²¹⁶ Şaumyan daha önce de yazılarında Taşnakları itham etmişti. Ancak bu, partiyi kendi lehine kullanmasını engellememişti.

Cephedeki taraflar hazırlamak amacıyla 25 Ağustos'a kadar savaşa girmediler. General Denstervil Türk birliklerinin Bakü'ye hareketinin Azerbaycan'ın demir yolu hatlarının kötü durumu, personel yetmezliği ve lokomotifler için yakıt eksikliği nedeniyle engellendiğini objektif olarak belirtmiştir.²¹⁷ Güçlerini toparlayan Kafkas İslam Ordusu Bakü'ye yeni bir saldırı başlattı. Bakü'yü kuşatan Türk Kuvvetleri, teşkilat ve ikmal bakımından şehir içindeki yabancı düşman birliklerinden daha iyi değildi. Anadolu'dan gönderilen yardımcı Türk kuvvetlerinin sayısı da fazla sayılmazdı. Bakü

²¹³ Kadişev, *Interventsiya i Grajdanskoye Voyna.*, s. 138.

²¹⁴ İsmailov, *Stepan Şaumyan.*, s. 385.

²¹⁵ Kadişev, *A.g.e.*, s. 139; Şaumyan, *Statyi i Reçi.*, s. 239.

²¹⁶ İsmailov, *Stepan Şaumyan.*, s. 386.

²¹⁷ İsmailov, *A.e.*, s. 383.

muharebelerinde 15. Tümen ve 5. Kafkas Tümeni yaklaşık 800-1000 askerini kaybetti. Savaşlarda şehit sayısı 1100-1200 olarak gösteriliyor.²¹⁸

26 Ağustos'ta Türk ordusu Bileceri'nin kuzeyinde İngilizlerin elindeki bir bölgeye saldırarak ele geçirdi. 1 Eylül'de General Denstervil, Merkezi Hazar hükümetiyle bir araya geldi. *"Dünyadaki hiçbir güç Bakü'yü Türklerden kurtaramaz. İngiliz birlikleri bu gece Bakü'den çekilecek"* dedi. Türklerin hangi şartlarda barış yapmayı kabul ettiklerini öğrenmek için onlara bir vekil göndermelerini tavsiye etti. Denstervil'in İngiliz birliklerinin alelacele geri çekilmesi ve Bakü'nün Türklere teslim edilmesi teklifine ilişkin açıklaması orada bulunanlar üzerinde şaşırtıcı bir etki bıraktı. Denstervil İngiliz birliklerine sahip gemilerin Merkezi Hazar hükümeti silahlı gemileri tarafından ateş edileceğinden korktuğu için birliklerini hemen geri çekmeye cesaret edemedi. Ancak 3 Eylül'de ön cephe komutanlarına istedikleri gibi hareket etmelerini ve gerekirse cepheyi terk etmelerini emretti. Bu, en kritik anda Bakü'nün savunmasının doğrudan çöküşüydü.²¹⁹

13 Eylül'de Nuri Paşa, tümen komutanlarına 14 Eylül gecesini taarruz edeceklerini bildiren bir emir gönderdi. Herkes Bakü'nün ele geçirileceğine inanıyordu.²²⁰

Merkezi Hazar hükümeti engel olmaya çalışsa da İngiliz heyeti 14-15 Eylül gecesini Bakü'den Enzeli'ye doğru yola çıktı.²²¹ Rusya ile Almanya arasında 27 Ağustos 1918'de imzalanan antlaşmaya göre Türkleri engellemekle yükümlü Almanlar, Türklerin Bakü'yü ele geçirdiğini gördüklerinde Bakü'yü kaybetmemek için Rusya'ya yardım etmek yerine Bakü'ye girenlerin Türk askeri değil yerel çeteler olduğunu belirtti.²²²

²¹⁸ Türker, **Kafkas Türk İslam Ordusu.**, s. 202.

²¹⁹ Kadışev, **İnterventsiya i Grajdanskoye.**, s. 14.

²²⁰ Görüryılmaz, **Türk Kafkas İslam Ordusu.**, s. 218-219.

²²¹ Görüryılmaz, **A.g.e.**, s. 224.

²²² Djabbarov, **Bakinskaya Neft v Politike.**, s. 80-81.

15 Eylül'de Bakü kahraman Türk ordusunun kanı pahasına kurtarıldı. 16 Eylül'de 29 yaşındaki Nuri Paşa, Enver Paşa'ya Bakü'nün kurtuluşu hakkında bir mektup yazdı. Enver Paşa Nuri Paşa'nın yazdığı mektubu büyük bir sevinçle karşıladı.²²³

Bakü'nün kurtuluşu Azerbaycan halkı arasında büyük bir coşkuya sebep oldu. M. E. Resulzade konuyla ilgili şunları yazıyordu: *"O zamanlar Doğu Avrupa ülkelerinin katılımıyla bir konferansa katılmak için İstanbul'daydık. Savunma Bakanı ve Başkomutan Yardımcısı Enver Paşa beni aradı. Emin Bey, Bakü alındı dedi. Bu haberin bendeki etkisini tarif edemem. O etkiyi hala unutamıyorum."*²²⁴

Böylece Azerbaycan'ın ekonomik ve siyasi merkezi olan Bakü, Bolşevik işgalinden kurtarıldı. Bakü petrolü için büyük güçler arasındaki mücadele Türkiye'nin yardımıyla Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlandı. Bu zafer Azerbaycan-Türkiye askeri işbirliğinin ilk büyük galibiyetiydi. Bakü'nün kurtuluşu ile Azerbaycan hükümeti bütün ülkede gücünü tesis etti ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin merkezi Bakü'ye taşındı.

D. Şaumyan'ın Ölümü

13 Ağustos gecesi Şaumyan önderliğinde diğer komiserler ve Petrov'un birliği Bakü'den Astrahan'a doğru yola çıktı. Merkezi Hazar hükümeti Petrov ile Bakü'den ayrılmadan önce askeri teçhizat, silahlar, zırhlı araçlar ve mühimmatın kıyıda kalması konusunda anlaşmıştı. Ama Şaumyan'ın ısrarı üzerine hepsi gemilere yüklendi. Merkezi Hazar hükümetinin ve Denstervil'in emri ile Ardahan, Astrabad ve Göytepe savaş gemileri, Astrahan'a giden gemileri geri getirmek ve silahsızlandırmak için Chilov adası ufuklarında görüldü. Savaş gemileri, onlara geri dönmelerini emretti. Komiserler talebi reddetti. 14 ve 15 Ağustos'ta Chilov Adası'nda durmaya devam ettiler. 15 Ağustos'ta Merkezi Hazar hükümeti üç savaş gemisine de Petrov'un müfrezesine ultimatoma vermelerini ve uymazlarsa ateş açmalarını emretti. Komiserler Bakü'ye dönmek zorunda

²²³ Görüryılmaz, A.e., s. 232.

²²⁴ Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s. 35.

kaldılar. 17 Ağustos sabahı Komiserler, diğer önde gelen parti üyeleri ve Sovyet yetkilileri, Merkezi Hazar hükümetinin emriyle tutuklandı.²²⁵

Bakü'ye getirilen gemiler silahsızlandırıldı. Bakü komiserleri hapsedildi. Sovyet hükümeti Bakü komiserlerinin tutuklandığını öğrendiğinde, tutuklanan Bakü komiserlerinin İngiliz ve Fransız tutuklularla değiştirilmesi için İngiliz komutanlığına başvurdu. Bu öneri birkaç kez tekrarlandı. Ancak sonuç elde edilemedi.²²⁶ Merkezi Hazar hükümeti ve Geçici Yürütme Komitesi, eski Bakü komiserlerine, halkın paralarını nasıl harcadıkları da dahil, yaptıkları her şeyin hesabını vermelerini istedi.²²⁷

Türk ordusunun Bakü'de katliamlarda öldürülen Müslümanların intikamını alacağından korkan Bolşevik parti aktivistleri Mikoyan, Dovlatov ve diğerleri, durumdan yararlanarak tutuklu parti liderlerinin serbest bırakılmasını ve tahliyesini sağlamaya karar verdiler.²²⁸ 14 Eylül'de Bakü'de kalan Bolşevikler Bakü'de tutuklu bulunan komiserlerin serbest bırakılması için Merkezi Hazar hükümetinden tahliye izni almayı başardılar. Bazı tartışmalardan sonra Acil Durum Komisyonu Başkan Yardımcısı Dalin, Bakü Konseyi üyesi A. Mikoyan'a tutuklanan Bakü komiserlerini ve korumalarının sınır dışı edilmesi talimatını veren bir emir imzaladı. 14 Eylül gecesi Türk-Alman birlikleri Bakü'ye yaklaşırken Bayıl Hapishanesi Müdürü, tutukluları Mikoyan'a teslim etti. Komiserler serbestti ve mürettebatıyla birlikte Sevan gemisiyle Astrahan'a gitmek için Bayıl Köprüsü'ne gittiler. Ancak gemi yerinde değildi. Tatevos Amirov'un yardımıyla 15 Eylül'de Türkmen gemisiyle Bakü'den ayrıldılar. Merkezi Hazar hükümetinin emriyle Bakü'den ayrılan bütün gemiler Astraha'a gitmeliydi. Gemideki Taşnak subayları İngilizlerin de aktif katılımıyla geminin kaptanını ve mürettebatını yönetimin resmi olarak İngilizlerde olduğu Krasnovodsk'a gitmeye zorladı. Böyle bir ortamda Bolşevik komiserler silahlı Taşnak askerlerine karşı koyamadı. 16 Eylül akşamı Türkmen gemisi Krasnovodsk Limanı'na yanaştı.

²²⁵ Smirnov , *Uşedşıye v Bessmertıye.*, s. 97-98; İsmailov, *Stepan Şaumyan.*, s. 389-390.

²²⁶ Kadışev, *İnterventsiya i Grajdanskoye.*, s. 143.

²²⁷ *ARPIİSSA*, Fond 303, op. 1a, d. 41, s. 6.

²²⁸ İsmailov, *Stepan Şaumyan.*, s. 400.

Komiserler Astrahan'a değil Krasnovodsk'a götürüldüler.²²⁹ Krasnovodsk, sözde kurulan Hazar Ötesi hükümetinin kontrolü altındaydı. Bu hükümet Aşkabat'ta Bolşeviklerin devrilmesi sonucu kurulmuştu ve başında Sosyalist Devrimci Parti'nin tanınmış üyesi Fyodor Funtikov bulunuyordu. Aşkabat Hükümet Başkanı Funtikov komiserlerinin tutuklandığı konusunda bilgilendirildi.²³⁰

Krasnovodsk İsyan Komitesi'nin 17 Eylül 1918 tarihli kararı üzerine on altı kişi tutuklandı: S. G. Şaumyan, A. I. Mikoyan, I. M. Nikolaşvili, S. L. Kandelaki, P. A. Fioletov, A. M. Amiryan, T. M. Amirov, B. A. Avakyan, Suren Şaumyan, Levon Şaumyan, M. H. Amirov, O. I. Bannikova (Fioletova), V. M. Çaparidze ve S. Z. Martikyan hücrede tutuldu. Gözaltına alınanlar, sicile 29'dan 44'e kadar numaralarla kaydedildi. Yirmi bir kişi daha: I.V. Maligin, H. S. Vartanyants, M.V. Fables, F. F. Solntsev, V. F. Poluhin, S. A. Bogdanov, A. A. Bogdanov, I. P. Metaksa, M. G. Vezirov, I. A. Mişne, K. G. Petrov, I. Gabuşev, E.M. Gigoyan, M.R.Koganov, A.M. Kostandyan, A. A. Boryan, S. G. Osepyan, M. A. Ezizbeyov, G. N. Korganov ve E. A. Berg, Krasnovodsk Hapishanesinde gözaltına alındı.²³¹

Çaparidze, Fioletov, Şaumyan, Zevin, Petrov ve Korganov'un imzalarıyla Bakü komiserleri, Merkezi Hazar hükümetine telgraf göndermeye karar verdiler. Telgrafta *"Biz Acil Durum Komisyonu Başkanı Dali'nin talimatıyla Bayıl Cezaevinden tahliye edildik. Ayın 16'sı sabah geminin Krasnavodsk'a gideceğini, daha sonra yakıt ve su aldıktan sonra Petrovsk'a döneceğini öğrendik. Ama sonra gemi Astrahan'a gitmeye karar verdi, ki bu bizim için daha iyi oldu. Çünkü Krasnavodsk'ta Bolşevikler aleyhine savaş vardı. Gemi mürettebatının protestosu üzerine tekrar Krasnavodsk'a gittik ve ayın 16'sında oraya vardık. Bazı yolcuların kışkırtıcı açıklamaları sonucunda, Bakü'den kaçtığımız iddiası yayıldı. Bunlar bizim tutuklanmamıza yol açtı. Merkezi Hazar hükümetinin emriyle Bakü'den ayrıldığımızı teyit etmenizi istiyoruz. Bizi Astarhan'a*

²²⁹ Smirnov, *Uşedşiye v Bessmertıye.*, s. 103-104.

²³⁰ İsmailov, *A.g.e.*, s. 404.

²³¹ **ARPIIISSA**, Fond 303, op. 1, d. 23, s. 1; Fond 303, op. 1, d. 25, s. 1-2.

göndermek mümkün değilse, Petrovsk'a göndersinler."²³² Ancak İsyen Komitesi, telgrafın çok uzun olduğuna ve bu haliyle iletmenin imkansız olduğuna karar verdi. Telgrafın olabildiğince kısaltılması gerekiyordu.²³³

Sosyalist Devrimci Partisi Merkez Komitesi üyesi Vadim Çaykin, Şaumyan'ın ve diğer komiserlerin infazına doğrudan katılanlarla, eşlik eden tanıklarla konuşmuş ve bazı sonuçlara varmıştır. Ona göre İngilizler de komiserlerin ölümünde suçlanan taraflardan biridir.²³⁴ Vadim Çaykin Komiserlerin ölümünde İngilizleri suçlamıştır. İran'daki İngiliz Askeri Misyonu Başkanı General Malleson, Hindistan'daki İngiliz kuvvetlerinin başkomutanına, Bakü'den gelenler arasında Bolşevik liderler Petrov, Şaumyan, Avakyan, Çaparidze ve Korganov'un tutuklandığını derhal haber verdi. Malleson Aşkabat hükümetinden adı geçenlerin Hindistan'a gönderilmek için kendisine teslim edilmesini istiyordu. Ona göre bu isimlerin bölgedeki varlığı tehlikeliydi. Malleson, komiserlerin Hazar ötesinde devrim ve işgalcilere karşı mücadele üzerinde önemli bir etkisi olabileceğini anlamıştı. Bu şartlar altında General Malleson'un tutuklanan Bakü komiserlerini Hindistan'a gönderme fikri, komiserlerin akıbeti konusunda kamuoyunu yanıltma girişiminden kaynaklanıyordu.²³⁵

Komiserler aleyhine hazırlanan rapor, Hazar Ötesi İstihparat Başkanı Semyon Drujkin ve Aşkabat'taki İngiliz askeri misyonunun temsilcisi Yüzbaşı Reginald Teg-Cons tarafından hazırlandı. Teg Cons, Hazar Ötesi hükümetinin İstihbarat Başkanı S. Drujkinine İngilizlerin komiserleri Hindistan'da görmek istediğini bildirdi. Drujkin komiserlerin Krasnavodsk'tan Meşhed'e ve oradan Hindistan'a götürülmesini emretti. Tig Cons ve Drujkin'in planına göre komiserler aslında Krasnavodsk ve Aşkabat istasyonları arasında vurulacaktı. Tig Cons ve Drujkin'e göre komiserlerin Meşhed'e gelişine ilişkin İngiliz askeri yetkililerinin imzası, halka komiserlerin ortadan kayboluşunu açıklayacak veya kaçışlarına ilişkin tüm yorumlara son verecekti. 19

²³² **ARPIIISSA**, Fond 303, op. 1, d. 30, s. 1-2.

²³³ **ARPIIISSA**, Fond 303, op. 1, d. 30, s. 13.

²³⁴ İsmailov, **Stepan Şaumyan.**, s. 436.

²³⁵ Smirnov, **Uşedşiye v Bessmertıye.**, s. 123-124.

Eylül'de hapishane gardiyanlarından komiserlerin Krasnovodsk Hapishanesi'nden önce Meşhed'e, daha sonra Hindistan'a götürülmek üzere onlara verilmesini talep etti.²³⁶

19 Eylül gecesi Bakü komiserleri Krasnovodsk'tan Aşkabat'taki başka bir hapishaneye ve 20 Eylül'de özel bir trenle Akçakum ve Pereval istasyonları arasındaki 207 verst geçişine götürüldü. Trenden inen mahkumların ellerinde bavullar vardı. Mahkumlar tepelerin arkasına götürüldü ve kısa bir süre sonra silah sesleri duyuldu. Tig Cons kenarda durup onları izliyordu. Funtikov da oradaydı. Askerler Türkmen üniforması giymiş ve alkol almışlardı. Olay sırasında ölmeyenler işkence gördü. Bazılarının kafaları kesildi, ya da kafatasları tabancanın kabzasıyla ezildi, bazıları ise boğuldu. Stepan Şaumyan da vurulduktan sonra kafası ezilerek öldürüldü. Daha sonra öldürülen komiserlerin mezarları kazıldığında bazı komiserlerin kafalarının kesildiği, bazılarının ise ezildiği belirlendi. Funtikov, Drujkin ve Tig Cons arasındaki ilk anlaşmaya göre onların kurşuna dizilmesinin gizli tutulması gerekiyordu. İngiliz Komutanlığı, komiserlerin Hindistan'a götürülmesine ilişkin resmi bir belge vereceklerine söz vermişlerdi. Bakü Komiserlerinin öldürülmesi kararı, İngiliz komutanlığı tarafından Bakü'den ayrılmadan çok önce alınmıştı.²³⁷ Aslında, İngilizler Bolşeviklerden nefret ediyor ve Aşkabat'taki hükümete sempati duyuyorlardı ve komiserlerin öldürülmesine itiraz etmediler. Belki Tig Cons, Malesson veya diğer İngilizler, komiserlerin idamını memnuniyetle karşıladılar ama öldürüldükleri için tamamen İngilizler suçlanamaz.²³⁸

26 kişi öldürüldü. Stepan Şaumyan, A.Çaparidze, Meşedi Ezizbeyov, İvan Fioletov, Grigori Korganov, İvan Malyugin, Yakov Zevin, Arsen Amiryan, Suren Osepyan, V. Poluhin, Grigori Petrov, Meer Basin, M. Vezirov, A. Kostandyan, I.

²³⁶ **ARPIIISSA**, Fond 303, op. 1a, d. 30, s. 14-15; Fond 303, op. 1, d. 55, s. 23.

²³⁷ **ARPIIISSA**, Fond 303, op. 1a, d. 30, s. 22-23. (Feodor Funtikov'un davasında Komiserlerin öldürülmesine İngilizlerin karışmasıyla ilgili iddianameden alıntı)

²³⁸ İsmailov, **Stepan Şaumyan.**, s. 435.

Gabişev, B. Avakyan, A. Berg, T. Amirov, A. Boryan, F. Solntsev, M. Koganov, A. Bogdanov, S. Bogdanov, I. Mişne, I. Metaksa ve V. Nikolaşvili.²³⁹

Genellikle hepsine komiser denirdi ama aralarında 6 gerçek komiser vardı. Bunlar S.Şaumyan, A.Çaparidze, G.Korganov, P.Zevin, M.Azizbeyov, M.Vezirov'du. Diğerleri Petrov ve Amiryan gibi komutanlar, Fioletov ve Maligin gibi Sovyet işçileriydi.²⁴⁰

Tarihçiler arasında Şaumyan'ın öldürülmediği ve Hindistan'a götürüldüğü düşüncesi yer almaktadır. Ancak Şaumyan'ın İngilizlerle siyasi bir anlaşmaya ihtiyacı yoktu. İlk olarak sonunun yakın olduğunu düşünmedi ve olaylar o kadar hızlı gelişti ki İngilizlerle veya Hazar Ötesi hükümetiyle müzakere etmek için zamanı yoktu. İkincisi, Şaumyan, Sovyet Rusya'nın gücü konusunda o kadar iyimserdi ki önceliklerini İngiltere yönünde değiştirmek için hiçbir neden yoktu. Ve son olarak eğer Şaumyan İngilizler tarafından Hindistan'a götürülseydi, er ya da geç İngilizler tarafında Bolşeviklere karşı mücadelede kendini göstermiş olurdu.²⁴¹

Sovyet döneminde 26 Bakü Komiseri'nin cesetleri olarak sunulan insanların kalıntıları Krasnovodsk'tan Bakü'ye getirilerek merkezi caddelerinden birindeki parkta gömüldü. Daha sonra bu gömü üzerinde komiserlerin anısına abide yapıldı. Uzun yıllar bu meydan, 26 Bakü Komiseri'nin adını taşıyan bahçe olarak adlandırıldı.

²³⁹ **ARPIİİSSA**, Fond 303, op. 1a, d. 30, s. 22.

²⁴⁰ **ARPIİİSSA**, Fond 303, op. 1, d. 55, s. 25.

²⁴¹ İsmailov, **A.g.e.**, s. 441.

SONUÇ

XIX. yüzyılda Güney Kafkasya'nın Rusya tarafından işgali sonucunda Azerbaycan Rus sömürgesine dönüştü. Rusya'nın iskan politikasının bir sonucu olarak Ermenilerin İran ve Türkiye'den Azerbaycan'a göç ettirilmesi siyasi, sosyo-ekonomik, etno-demografik hayatı ciddi bir şekilde etkiledi. Bu, daha sonrasında Ermeni-Müslüman çatışmalarına sebep oldu. Ermeniler, Çarlık Rusyası'nın ve ardından Sovyet Rusya'nın himayesine güvenerek Azerbaycan topraklarında Türklere karşı katliam, yağma ve yıkım gerçekleştirdiler. 1905-1907'den sonra başlayan ulusal kurtuluş hareketi, 1917 Şubat Devrimi'nden sonra yeni bir aşamaya geçti. 1917 Şubat ve Ekim devrimleri ulusal bağımsızlık mücadelesine yeni bir soluk getirdi. Halkın ulusal bağımsızlık umutlarını artırarak siyasi örgütlerin ve partilerin oluşumu için koşullar yarattı. Bu örgütler Bolşevikler tarafından imparatorluk halklarına ilan edilen beyannamelere dayandırılarak Azerbaycan halkının özgürce ayrılma ve kendi bağımsız devletletini kurma konusundaki çıkarlarını temsil etmeye başladılar. İlk zamanlar kültürel özerklik şeklinde olan bu talepler zamanla bölgesel özerklik şeklini aldı. 1917 darbesinden sonra Bakü'de kurulan Sovyetin başına Stepan Şaumyan getirildi. Önce Bakü Sovyeti'nin, ardından BHKK' nın başkanı oldu. Stepan Şaumyan, Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin Bolşevik kanadının temsilcisiydi. Siyasete bakış açısı, sosyalist doktrinin geleceğine ilişkin görüşleri ve proleteryanın rolünü tanımlamaya yönelik yaklaşımı onun bir Bolşevik olduğunu gösteren önemli unsurlardır. Aslen Ermeni olan Şaumyan'ın Ermeni milliyetçiliğinin temsilcisi olarak hareket ettiği söylenemez. Ermeni ve Azerbaycan halkları da dahil olmak üzere halkların dostluğunun, proleter enternasyonalizminin savunucusu olarak hareket ediyordu yani Taşnak tipi bir milliyetçi değildi. Jandarma raporları Şaumyan'ı gizli bir Taşnak olarak göstermeye çalışsa da 1905'ten sonra parti üyeliğini gizlemek için hiçbir neden yoktu ve Taşnakların baskı altında olduğu bir dönemde Şaumyan'ın Taşnak partisine katılması akıllıca olmazdı. Ayrıca yasadışı Sosyal Demokrat İşçi Partisi üyesi olması Taşnaksütyun Partisi'ne üye olmaktan daha tehlikliydi.

Bakü'de bulunduğu süre boyunca Şaumyan, başta Azerbaycanlılar olmak üzere diğer halklara kin göstermeden proleter enternasyonalizminin savunucusu olarak hareket etti. Ancak Müslümanları bir nevi geri kalmış etnik topluluk olarak görüyordu. Şaumyan'a göre Azerbaycan'ın bağımsızlığı han ve bey rejimlerinin yeniden kurulması anlamına geliyordu. Bu yüzden Azerbaycan'ın bağımsızlık ve hatta özerklik arzusu onun şiddetli itirazlarına ve uygulamalarına neden oldu. Azerbaycan, bağımsızlık bayrağını yükseltmek için zorlu bölgesel ve uluslararası koşullarda çetin bir mücadele vermek zorunda kaldı. Şaumyan'ın bağımsızlığa karşı olduğunu anlayan siyasi liderler, Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak yapmayı tercih ettiler. 1918 yılında Güney Kafkasya'da siyasi durumun değiştiği bir dönemde, Azerbaycan'ın önde gelen siyasi liderleri bağımsızlık arifesinde Trabzon ve Batum Konferanslarında diplomatik deneyimler kazandılar.

Şaumyan'ın Azerbaycan'ın bağımsızlık talebini kabul etmemekteki ısrarı onu başta Taşnaksütyun Partisi olmak üzere Ermenilerin temsil ettiği milliyetçi güçlerle beraber hareket etmesine yol açtı. Ermeni milliyetçileriyle ilişkilerinin temel dayanağı buydu. Bolşevikler, hükümet tehdit altındayken siyasi mücadelede sert terör yöntemlerinin kullanılmasını savunuyordu. Şaumyan, Azerbaycan ulusal güçlerinin etkisinin artmasından korktuğu için Bolşevik olmayan Taşnaklarla işbirliği yapmayı kabul etti. Sonuç olarak, Bakü'deki Bolşevik hükümeti, Bolşevik-Ermeni hükümetine dönüştü.

Bolşeviklerin Taşnaksütyun Partisi ile ittifak etmesi Müslüman halkın Bakü'de ve diğer bölgelerde vahşice katledilmesine yol açtı. 1918 yılının farklı aylarında yapılan katliamların araştırılması Ermenilerin Azerbaycan'ın Türk-Müslüman nüfusuna karşı yaptıkları katliamların maksatlı olduğunu kanıtlamıştır. Bakü'de başlatılan savaşın Müsavat'a karşı bir iç savaş olduğunu varsaysak bile Bakü köylerinde ve diğer kazalarda bu kadar katliamlar yapılmasına gerek yoktu. Maksat vasıtaya hak kazandırır düşüncesiyle Taşnaklar tarafından binlerce masumun canice öldürülmesine göz yumuldu. Müslüman nüfusun katledilmesi, Ermeni-Azerbaycan ilişkilerinin kötü bir şekilde etkilenmesine ve iki halk arasındaki düşmanlığın artmasına yol açmıştır.

Katliamların ardından kurulan Bakü Komünü kendilerine işçi ve köylü temelli destek sağlamak için köylülere toprak dağıtımı, 8 saatlik çalışma rejiminin getirilmesi, yoksul komitelerinin kurulması gibi uygulamalarda bulundu. Ancak Rusya' nın millileştirme politikası sonucunda Azerbaycan'ın milli serveti olan petrol Rusya'ya sevk edilmeye başlandı. Masum insanların kanı pahasına kurulan BHKK uzun ömürlü olmadı. Şaumyan'ın iktidarını korumak için birlikte hareket ettiği Taşnaklar Bakü Komünü'nün çöküşünde ve Şaumyan'ın tutuklanmasında önemli rol oynadı.

Rusya'nın milli devlet yapısından vazgeçilmesi ve 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla halkın tarihinde yeni bir sayfa açıldı. Azerbaycan'dan gelen yardım çağrılarına kayıtsız kalmayan Osmanlı Devleti, Kafkasya'ya yöneldi. Azerbaycan ve Osmanlı askerlerinden oluşan Kafkas İslam Ordusu kuruldu. Bu ordunun kahramanlıkları sonucunda Bakü, Bolşeviklerden kurtarıldı. Şaumyan'ın uygulamaları ile Bakü'deki siyah altını elinde tutmaya çalışan Rusya, Bakü'nün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eline geçmesini engellemek için her şeyi yapmasına rağmen bu girişimleri başarısız oldu. Azerbaycan'ın serveti gerçek sahiplerinin eline geçti. XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan halkının özgürlük ve bağımsızlık mücadelesinin meşru bir sonucu olarak Şaumyan'ın başkanlığını yaptığı Bakü Komünü dağıldı ve Bakü'nün kurtuluşu ile Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü sağlanmış oldu.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Azerbaycan Respublikası Prezidenti İşler İdaresi İctimai Siyasi Senetler Arşivi (ARPIİİSSA)

Fond 1, op.38, d. 221

Fond 5, op.1, d. 2.

Fond 5, op.1, d. 11.

Fond 5, op. 1, d. 15.

Fond 5, op.1, d. 21.

Fond 268 , op. 10, d. 20.

Fond 268, op. 30, d. 110.

Fond 276, op. 1, d.94

Fond 276, op.2, d.20

Fond 276, op.7,d. 130.

Fond 276, op.7, d.168.

Fond 276, op. 8, d. 35.

Fond 276, op. 8, d. 37a.

Fond 276, op.8, d.60.

Fond 276, op.8, d. 61.

Fond 276, op. 8, d. 110.

Fond 276, op. 8, d.249.

Fond 276, op.8, d.259.

Fond 276, op. 8, d. 265

Fond 276, op.8, d.334.

Fond 276, op.8. d. 412.

Fond 276, op. 8. d. 571.

Fond 276, op. 9, d. 1.

Fond 277, op. 2, d.7.

Fond 277, op.2, d.13.

Fond 277, op.2, d.14

Fond 277, op. 2, d. 16.

Fond 277, op.2, d.27.

Fond 277, op.2, d. 89.

Fond 277, op. 8, d. 26.

Fond 303, op.1, d.20.

Fond 303, op. 1, d. 23.

Fond 303, op.1, d. 25.

Fond 303, op. 1, d. 30.

Fond 303, op. 1, d. 55.

Fond 303, op. 1a, d. 18.

Fond 303, op. 1a, d.30.

Fond 303, op. 1a, d. 41.

Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Arşivi (AMBAA)

Fond 3778, op. 487, d. 12.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arşivi (ARDA)

Fond 1, op. 1, d. 3,

Fond 1, op.1, d. 26

Fond 11, op. 1, d. 1

Fond 11, op.1, d. 5

Fond 11, op. 1, d. 228

Fond 11, op. 1, d. 295

Fond 359, op.1, d. 403

Fond 379, op. 1, d. 486

Fond 864, op. 4, d. 65

Fond 894, op. 10, d. 31

Fond 894, op. 10, d. 39

Fond 894, op. 2, d. 88

Fond 894, op. 10, d. 144

Fond 894.op. 10, d. 176

Fond 970, op. 1, d. 1

Fond 970, op. 1, d. 3

Fond 970, op. 1, d. 86

Fond 1048 , op. 1, d. 40

Fond 1061, op. 1, d. 95

Fond 1061, op. 1, d. 108

Gazeteler

Bakinskiy Raboçiy, Sayı: 1, 22 Nisan 1917

Bakinskiy Raboçiy, Sayı: 51, 7 mart 1918

Bakinskiy Raboçi, Sayı: 86, 18 kasım 1917

Bakinskiy Raboçiy, Sayı: 94, 24 Mayıs 1918

Bakinskiy Raboçi, Sayı: 97, 28 Mayıs 1918

Bakinskiy Raboçi, Sayı: 282, 14 Kasım 1917

Bakinskiy Raboçiy, Sayı: 103, 4 Haziran 1918

İzvestiya Bakinskogo Soveta, Sayı: 122, 26 Haziran 1918

İzvestiya Bakinskovo Soveta, Sayı: 104, 2 Haziran 1918

İzvestiya Bakinskovo Soveta, Sayı: 11, 11 Haziran 1918

İzvestiya Bakinskovo Soveta, Sayı: 116, 18 Haziran 1918

İzvestiya Bakinskovo Soveta, Sayı: 126, 30 Haziran 1918

İzvestiya Bakinskovo Soveta, Sayı: 143, 21 Temmuz 1918

İzvestiya Bakinskovo Soveta, Sayı: 144, 23 Temmuz 1918

İzvestiya Bakinskovo Soveta, Sayı: 149, 28 Temmuz 1918

İzvestiya Bakinskovo Soveta, Sayı: 178 , 5 Kasım 1917

İzvestiya Bakinskovo Soveta, Sayı: 64, 11 Nisan 1918

İzvestiya Bakinskovo Soveta, Sayı: 81, 1 Mayıs 1918,

İzvestiya Bakinskovo Soveta, Sayı: 93 19 Mayıs 1918

İzvestiya Bakinskovo Soveta, Sayı: 98, 26 Mayıs 1918

İzvestiya Bakinskovo Soveta, Sayı:107 6 Haziran 1918

Kaspi, Sayı: 239, 25 Ekim 1917

Kaspi, Sayı: 56 , 26 şubat 1917

Yayımlanmış Kanunlar

**Akti Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiey Arhiv Glavnovo Upravleniy
Namestnika Kavkaza**, Cilt: VII, Tiflis 1878.

**Akti Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiey Arxiv Glavnovo Upravleniy
Namestnika Kavkaza (AKAK)** Cilt: IV, Tiflis 1870.

**Bolşeviki v Borbe za Pobedu Sosialistiçeskoy Revalyutsii v Azerbaydjane,
Dokumentı i materialı 1917-1918 gg**, Baku 1957.

Daşnaki iz Materialov Departamenta Politsii, Baku 1990.

Dekreti Sovetskoy Vlasti, 25 oktyabr 1917-16 mart 1918 g, Cilt: I, Moskva,
Politizdat, 1957

Dekreti Oktyabrskoy Revolyutsii, Cilt: I, Moskva, Partiynoye, 1933.

Dokumentı i Materialı po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii, Tiflis 1919.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, Cilt: I, Moskva, Politizdat, 1959.

Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii, Cilt: III, Sankt-Peterburg 1830.

Sobraniye Aktov, Otnosyaşhsya k Obozreniyu İstorii Armyanskovo Naroda, Cilt: II, Moskva 1838.

Vneşnyaa Politiki SSSR 1917-1944 gg, Moskva 1944.

Kitap Ve Makaleler

Akopyan, G. S.: **Stepan Şaumyan. Jizn i Deyatelnost (1878-1918)**, Moskva, Politizdat, 1973.

Aydemir, Şevket, Sureyya: **Enver Paşa Makedonya'dan Orta Asya'ya 1914-1922**, Cilt: 3, İstanbul, Remzi, 1993.

Azimov, G. A.: **Bakinskaya Kommuna (1917-1918)**, Baku, Gyandjlik, 1982

Bagirova, İrada: **Politiçeskiye Partii i Organizatsii Azerbaydjana v Naçale XX veka (1900-1917)**, Baku, Elm, 1997.

Bal, Halil: "Birost-Litovsk Anlaşması'ndan sonra Türkiye ve Ermeniler," **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı 5, Kış 2012, s.25-51.

Balayev, Aydın: **Azerbaydjanskoye Natsionalnoye Dvijeniya v 1917-1918 gg**, Baku, Elm, 1998.

Balayev, Aydın: **Fevralskaya Revolyutsiya i Natsionalniye Okrainı Martovskiye Sobitiya 1918 Goda v Azerbaydjane**, Moskva, Flinta, 2008.

Balayev, Aydın: **Mamed Emin Rasulzade**, Moskva, Flinta, 2009.

- Baykara, Hüseyin: **Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, İstanbul, Gençlik, 1975.
- Beydilli, Kemal: **1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, Ankara, TTK, 1988.
- Budagov, Budag, Geybullayev, Giyasettin: **Ermenistan'da Azərbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lügatı**, Bakü, Oğuz Eli, 1998
- Burdcalov, E. : **Dvadtsat Şest Bakinskih Komissarov**, Moskva, Politizdat, 1938.
- Dadaşov, Emin: "Fotomaterialler Bakü'de Töredilmiş Mart Soykrımının Öğrenilmesinde Manba Gibi," **İlim Ve Tahsil**, Kış 2015, s.227-240.
- Djabbarov, Farxad: **Bakinskaya Neft v Politike Sovetskoy Rosii (1917-1922gg)**, Baku, Seba, 2009.
- Garibdjanyan, G. B.: **S. G. Şaumyan v Emigratsii (1902—1907 godı)**, Erevan 1971.
- Gasanlı, Djamil: **Russkaya Revolyutsiya i Azerbaydjan Trudniy Put k Nezavisimosti (1917-1920)**, Moskva, Flinta, 2011.
- Görüryılmaz, Mustafa: **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918)**, Bakü, Kısmet, 2009
- İbragimov, Zülfali: **Revalyutsiya 1905-1907 gg v Azerbaydjane**, Baku, Azərneşr, 1955
- İbrahimov, Z.: **Sosialist İngilabı Uğrunda Azərbaycan Zehmetkeşlerinin Mübarizesi (1917-1918)**, Bakü, Azərneşr, 1957.
- İsxakov, S. M.: **Pervaya Russkaya Revalyutsiya i Musulmane Rossiyskoy İmperii**, Moskva, Mısl , 2007.

- İsmailov, Eldar: **Oçerki po İstorii Azerbaydjana**, Moskva, Flinta, 2010.
- İsmailov, Eldar.: **Stepan Şaumyan: Obreçenniy Na Zabveniye: Portret Legendarnovo Kommunara bez Retuşi**, Baku, Şark-Garp, 2011
- İsmayılov, M., Maksvell, Nigar: **Azerbaycan tarihi**, Cilt: V, Bakü, Elm, 2008.
- Kadışev, A. B.: **İnterventsiya i Grajdanskoye Voyna v Zakavkazye**, Moskva, Voennoye, 1960.
- Karinyan, A.: **Şaumyan i Natsionalistiçeskiye Teçeniya na Kavkaze**, Baku, İternatsional, 1928.
- Kasımlı, Musa: **Kafkaslarda Ermeni sorunu 1724-1920**, Ankara, İpek üniversitesi yayınları, 2014.
- Kazemzadeh, Firuz: **The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)**, New York, Philosophical Library, 1951.
- Kurat Akdes Nimet: **Türkiye ve Rusya**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1990
- Mehmetzade, MirzeBala: **Milli Azərbaycan Hareketi**, Ankara, Azərbaycan Kültür derneği, 1991.
- Narimanov, Nariman: **İzbrannıye Proizvideniye**, Cilt: II, Bakı 1989.
- Nerimanov, Neriman: **Uçgarlarda İnkılabımız Tarihine Dair: İ. V. Staline Mektup**, Bakü, Azərneşr, 1992.
- Öke, Mim, Kemal: **Ermeni Meselesi 1914-1923**, İstanbul, Aydınlar Ocağı yayınları, 1986.
- Ratgauzer, Y.: **Revolutsiya i Grajdanskaya Voyna v Baku 1917-1918**, Cilt: I, Baku, Krasnıy Vostok, 1927.
- Resulzade, Mehmet, Emin: **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Bakü, Elm, 1990.
- Resulzade, Mehmet, Emin: **Bolşeviklerin Şark Siyaseti**, Bakü, Sabah, 1994.

- Salamov, Ş. N.: **Karabah. Voyna İdey. Natsionalizm. Terrorizm. Genosid**, Tiflis 2016.
- Sarı, Mustafa: **Türkiye- Kafkas İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, Ankara, türk Tarih kurumu, 2014.
- Sariahmetoğlu, Nesrin: "Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının Yeniden Değerlendirilmesi (31 Mart 1918), "OAKA, Sayı: 9, Bahar 2010. s. 82-100.
- Sariahmetoğlu, Nesrin: **Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Smirnov, N. G.: **Uşedşiye v bessmertiyе. Oçerk İstorii Bakinskoy Kommuni**, Moskva, Yurisişeskaya, 1986.
- Suny, Ronald. Grigor: **The Baku Commune 1917-1918: Class and Nationality In The Russian Revolution**, New Jersey, Princeton, 1972.
- Süleymanov, Mehman: **Azerbaycan Ordusunun Tarihi (1917 – 1918)**, Cilt:I, Bakı, Maarif, 2018.
- Süleymanov, Mehman: **Kavkaz İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Bakü, Harp, 1999.
- Swietochowski, Tadeusz: **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı: 1905-1920**, İstanbul, Bağlam, 1988.
- Şahin, Enis: **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Şaumyan, S. G.: **İzbranniye Proizvedeniya 1902-1914**, Cilt: I, II, Moskva 1978.
- Şaumyan, S. G.: **Pisma (1896-1918)**, Erivan, Gosudarstvennoye, 1959

- Şaumyan, S. G.: **Stati i Reçi**, Baku, Krasnıy Vostok, 1929.
- Şaumyan, Suren: **Bakinskaya Kommuna**, Baku, Krasnıy Vostok, 1927.
- Şavrov, Nikolay: **Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazye: Predstoyashaya Rasprodaja Mugani İnorodsam**, Sankt-Peterburg 1911.
- Tanrıverdi, Mustafa.: "Bakü'de Şubat 1905 Olayları ve Yansımaları," **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 121, Kış 2015, s. 96-103.
- Tanrıverdi, Mustafa: "1917 Şubat Ve Ekim İhtilalleri Arasında Rusya'daki Türklerin Siyasi Faaliyetleri," **Türkiye Günlüğü**, Sayı 132, Güz 2017, s. 108-115.
- Tanrıverdi, Mustafa: **Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)**, Ankara, Türk tarih Kurumu, 2019.
- Tanrıverdi, Mustafa: "Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya'da Ermenileri İskan Politikası ve Türklerin Göçü," **Yeni Türkiye**, Sayı 61, Kış 2014, s. 939-945.
- Türker, Rüştü: **Kafkas Türk İslam Ordusu Bakü Yollarında**, Bakü, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü, 2008.
- Verdieva, Xadjar, Guseinzade, Rauf: **Rodoslavnaya Armyan i İh Migratsiya na Kavkaz s Balkan**, Baku, Elm, 2003.
- Vladimiroviç, Pipiya, Georgiy: **Germanskiy İmperializm v Zakavkazye v 1910-1918GG**, Moskva, Nauka, 1978.
- Yakuplu, Nesiman: **Kafkas İslam Ordusu ve Nuri Paşa'nın İzleri**, Bakü, Adiloğlu, 2012.
- Yavuz, Nurcan: "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri Ve Önemi," **Tarih Araştırmaları dergisi**, Sayı 28, Bahar 1995, s. 207-232.

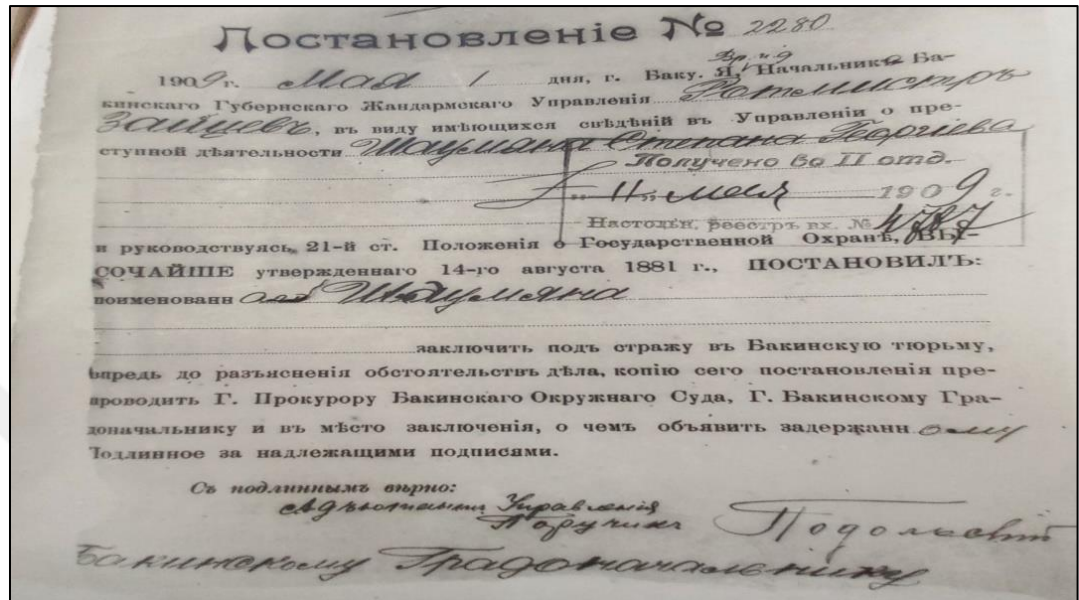
EKLER

EK- 1

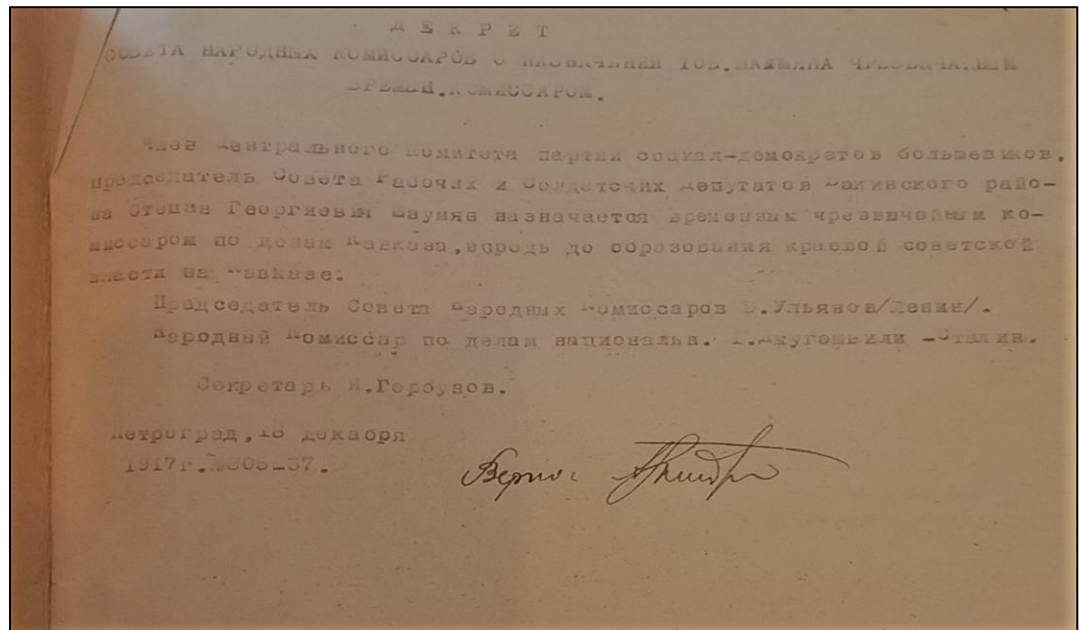
Stepan Şaumyan (sağdan birinci) 1904 senesi (Azerbayacan Respublikası Prezidenti İşler İdaresi İctimai Siyasi Senetler Arşivi. ARPİİİSSA, Fond 276, op. 12a, d. 2)

EK- 2

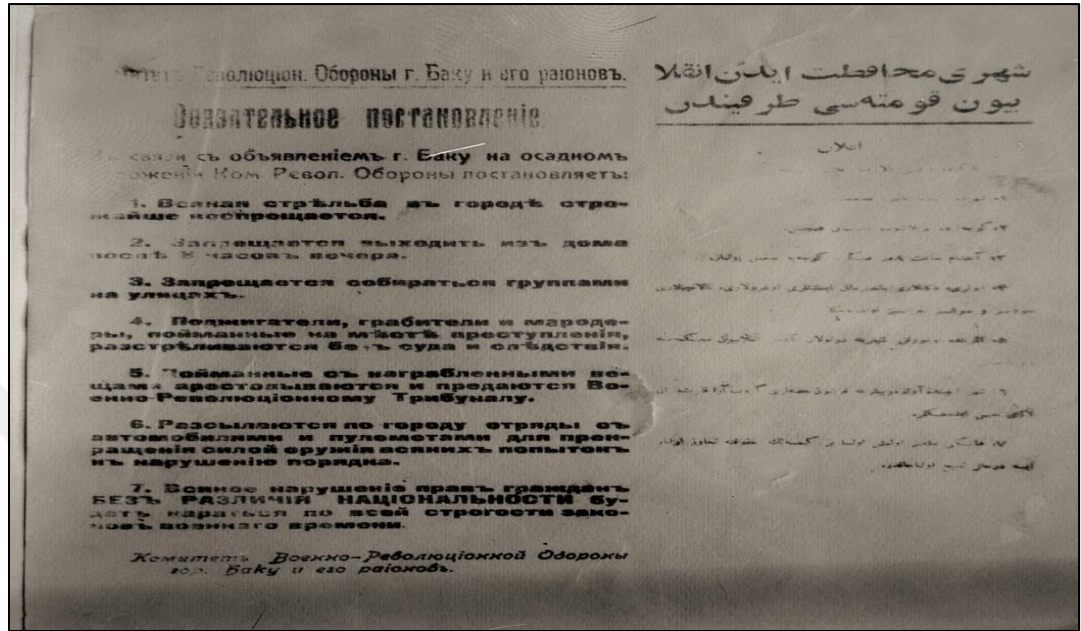
Bakü Guberniyası jandarmasının Şaumyan'ın 1909'da tutuklanması hakkındaki kararı (ARPIİSSA, Fond 5, op. 1, d. 11.)

EK- 3

RSFSC HKK Başkanı V. İ. Lenin'in, Stepan Şaumyan'ı Kafkaslar Olağanüstü Komiseri ataması hakkındaki kararı. (ARPIİSSA, Fond 5, op. 1, d. 15.)

EK- 4

Devrimci Savunma Komitesi'nin Mart 1918'de Bakü ve etrafında sokağa çıkma yasağı kararı (Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi Foto Negatif Fonu. 9225)

EK- 5

Taşnakların 1918'in Mart sonunda Bakü'de yaptığı katliamlar. (Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi Senetli Manbalar Fonu. 3071)

EK- 6

Bakü'de Ermeniler tarafından katledilen siviller. (Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi Sənətli Manbalar Fonu. 3071)

EK- 7

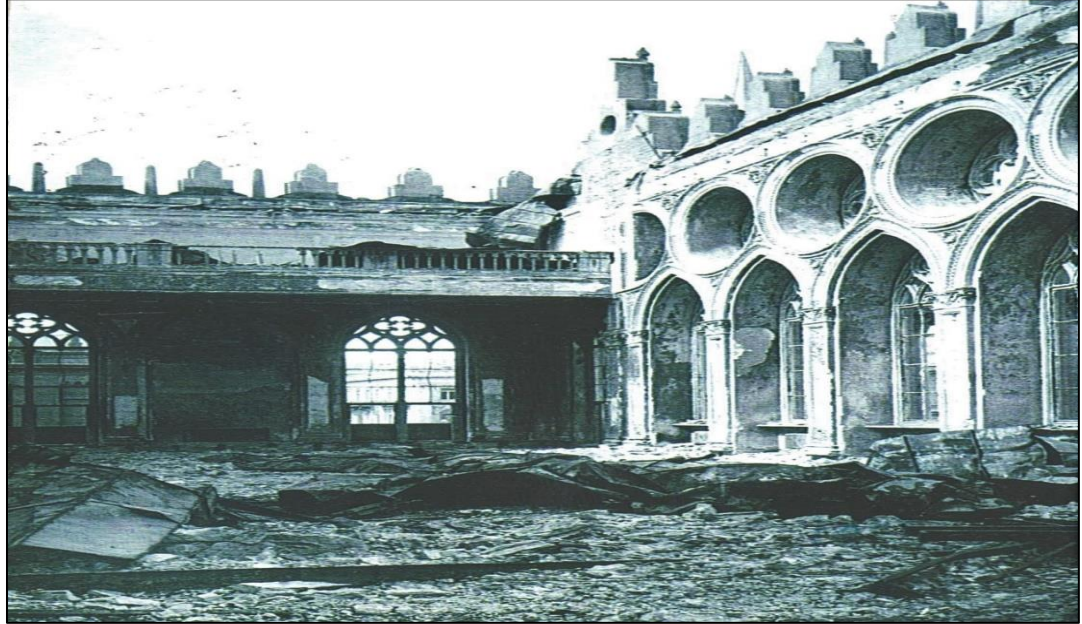
Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi Sənətli Manbalar Fonu. 3071

EK- 8

**Taşnaklar tarafından Bakü' de dağıtılan dükkanlar.
Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi Sənətli Mənbələr Fonu. 3071**

Ek- 9

**Taşnaklar tərəfindən yakılan Müslüman Hayır Kurumu'nun İsmailiye binası.
(Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi Sənətli Mənbələr Fonu. 3071)**

EK- 10

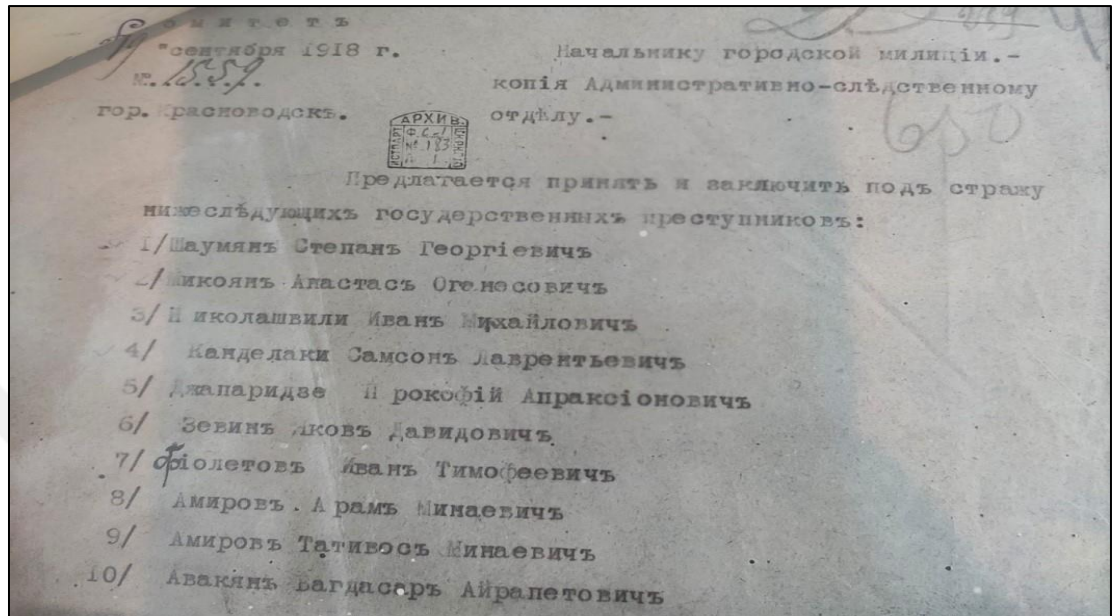
**Ermeniler tarafından Bakü'de yıkılan İslamiye Oteli.
Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi Sənətli Manbalar Fonu. 3071**

Ek-11

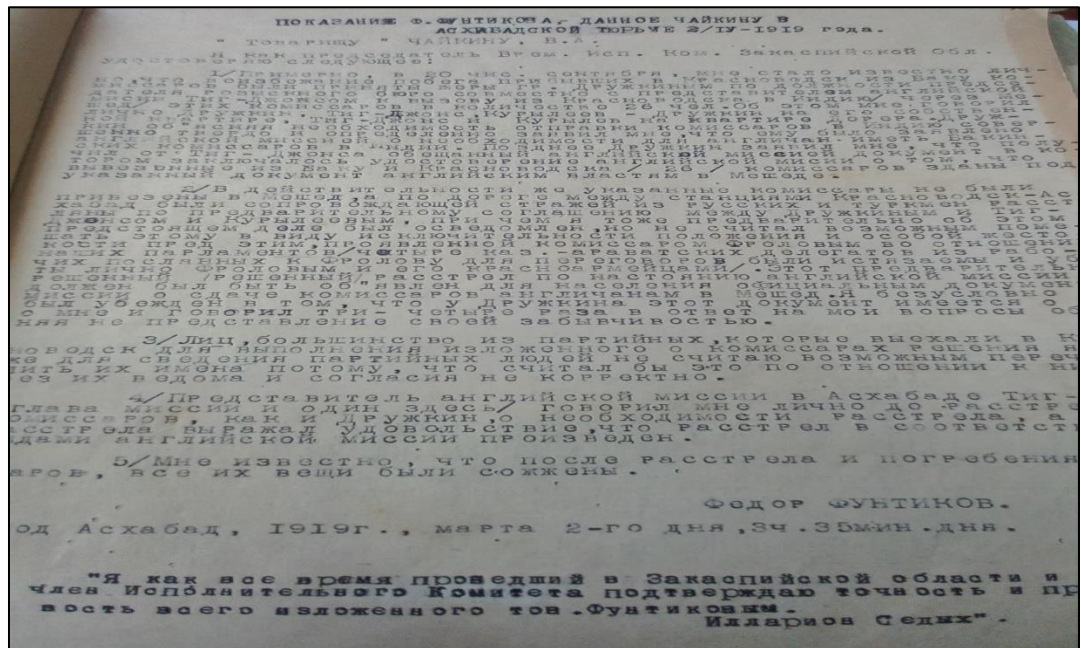
**Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa (Orta sırada soldan 6. Kişi)
Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi Sənətli Manbalar Fonu 3071**

Ek-12

Şaumyan ve diğer Komiserlerin Eylül 1918'de Krasnovodsk'da tutuklu bulunmasına dair belge. ARPII SSA, Fond 303, op. 1, d. 28.

Ek-13

Komiserlerin öldürülmesinden dolayı görülen Feodor Funtikov'un davasından alıntı. ARPII SSA, Fond 303, op. 1a, d. 30